

16+

ISSN 0235 - 0173

Сатур

1
2017
январь - февраль

85
йис

Алирза Саидов

С а м у р

**Йиса ругудра акъатзавай литературно-художественный
ва общественно-политический журнал**

Литературно-художественный и общественно-политический
журнал. Выходит 6 раз в год.

Учредитель:
**Министерство печати и
информации РД**

1952-йисалай акъатзава.

Издається с 1952 года.

1

2017

январь - февраль

Государственное бюджетное
учреждение Республики Дагестан
“Редакция республиканских лите-
ратурных журналов “Соколенок”
и “Литературный Дагестан”

КЫЛЕР

РЕДАКТОРДИН ГАФ

Абдуселим Исмаилов. Церид лагъай
йис.....3

АЛИРЗА САИДОВАН 85 ЙИС

Ханбиче ХАМЕТОВА. “Зи куъче, вун
алачиртIа чилерал, зун шаир яз и дуънъядиз
къведачир”. *Макъала*.....5

Алирза Саидов. Къарагъ инсанар!..
Шишрар.....13

ШИИРАТ

Майрудин Бабаханов. Келентар.
Тарихдин роман.....20

ГЫКАЯТ

Нариман Ибрагъимов. Ватандиз рехъ.
Повесть.....41

ШИИРАТ

Аллагъяр Абдулгъалимов. Ам гъекъ
туш, духтур! *Поэма*.....76

ИЛИМ ВА КУЛЬТУРА

Арбен Къардаш. Лезги аялар патал
кхъенвай сад лагъай ктаб. *Макъала ва ши
шрар*.....84

ПУБЛИЦИСТИКА

Абдуселим Исмаилов. Мублагъвили
мублагъвал хаз. *Очерк*.....90

КЪАРАВИЛИЯР.....95

КЪИЛИН РЕДАКТОРДИН
ВЕЗИФАЯР
ТАМАМАРЗАВАЙДИ
Мурад АГЪМЕДОВ

КЪИЛИН РЕДАКТОРДИН
ЗАМЕСТИТЕЛЬ ВА
ЖАВАБДАР РЕДАКТОР
А. ИСМАИЛОВ

РЕДАКЦИЯДИН КОЛЛЕГИЯ:

КЪ. АКИМОВ
М. БАБАХАНОВ
ГЪ. ГАШАРОВ
З. КЪАФЛАНОВ
А. КЪАРДАШ
Х. ХАМЕТОВА
А. МИРЗАБЕКОВ

Электронный адрес:
Litsamur@yandex.ru

Компьютердал верстка
авурди **Ф. ГЪАЖИЕВ**.

Чи телефонар:
Къилин редактор 67 -16 -31
Редактор 67 - 36 - 28, 67-89-60
Бухгалтерия 67-18-75

Самур №1, 2017
январь - февраль
На лезгинском языке

Выход в свет 9.03. 2017 г.
Тираж 402 экз
Заказ № 0206
Цена свободная.

Типография: Издательский дом “Дагестан”
Адрес типографии: 367018, РД, г. Махачкала,
пр-т Насрутдинова, 61

Регистрац. номер ПИ №ТУ05-00351 от 01.12.2016 г.
Выданный управлением Роскомнадзора по Республике
Дагестан.

***Редакция и издатель:** Государственное бюджетное учреждение Республики Дагестан “Редакция республиканских литературных журналов “Соколенок” и “Литературный Дагестан”.*

***Адрес редакции и издателя:** 367000, РД,
г. Махачкала, ул. Даниялова 55.*

Редакциядинни макъалайрин авторрин фикирар сад
тахъун мумкин я. Макъалайрин, абура гъизвай дел
илрин дуъзвилини патахъай жаваб авторри чпи гуда.
“Самур” журналдиз акъатай материалар печатдин
маса органра чап хъийидайла, журналдин тӀвар къун
чарасуз я.

Редактордин гаф

Абдуселим
ИСМАИЛОВ

ЦІЕРИД ЛАГЪАЙ ЙИС

Умудар кван дарихвилер ва къалабулухарни гвай цІерид лагъай йис алукънава. 2017 лагъай!

И рекъемдив, чи уълкведин хъиз, мукъвал ва яргъал къецепатан уълквейрин халкъарни, чІехи ва гуьгъуьнин несиларни гъар жуьре эгечІа. Гъатта гъар са касдиз, СССР-дин ихтиярар вичел къабулнавай Россиядин Федерациядин гъар са агъалидиз и рекъемдин, адахъ галаз алакъ-алу тир вакъиайрин, абурун нетижайрин жигъетдай вичин фикирар, я туш инанмишвилер жеда. Вучиз лагъайтІа гъилевай йисуз, са вах-тара лугъудайвал, ЧІехи Октябрдин инкъилабдин 100 йис тамам жезва. И вакъиа кваз такъуна садавайни жедач. Гъавиляй властринни халкъдин векилрин, чІехи ва жегъил несилринни жуьреба-жуьре рекъер хкъанавай партиядин арада зидвилер хъи ва векъи хъун мумкин я. Ихътин крари уълкведин абадвилез садрани къуллугъ авурди туш. Гъа ида умудар кван дарихвилер ва къалабулухарни арадиз гъизва.

Алатай асирдин эхирра Октябрдин инкъилабдал авур гъужумар, вегъей буьгътенар ахътин къулай шартІарал расалмиш хъана хъи, акваз-акваз СССР хътин къудратлу уълкведин бинеяр чикІиз эгечІана. Къецепатан мидяйриз къенепатанбуру рекъер ачухна. «Огонек» хътин виридалайни машигъур журналарни газетар анжах уълкведин тарихдин къазамешунар барбатІ авунал машигъул хъана. 90-йисари и барбатІвилер тайин нетижадал гъана. Социализмдин рехъ дуьньядин винел сифте яз хкъанавай уълкве чкІана.

Къе, къанни сад лагъай асирдин къакъандай уълкведин рекъиз, иллаки гъевечІи халкъарин цІийи тарихда хъайи къазанмишунриз вил вегъейла, гзаф крар субут жезва. Дагъустан къачун. Вуч авай адахъ

къад лагъай асирдин сифте кылера, вуч хъанай адахъ алатай асирра? Дагъустандин халкъари дарвилерни маса халкъарин истисмар эхиз виши йисар къвез алатзавай. Абур, чапхунчийрин рекъера манийвал гудай къванериз элкъвена, масадбурун машигъурвал хкаждай такъатриз элкъвенавай. Абуруз савадлувиликай пай авачир, гъавиляй дуьньядин культурадин пай хъун анихъ амукърай, ана ерли чка авачир. И жигъетрай Чехи Октябрдин инкылаб ва адан нетижаяр чи халкъар патал тежер хътин савкъват хъанай.

Мисалар ацІана ава. СтІал Сулейманан тІвар урусат тирвал машигъур хъун адан нетижа туширни! Халкъариз чпин чІал, кІел кхъин, газет-журнал арадиз атун – ибур вири къазанмишунар туширни! Бес милли театр! Жегъилрин вилик вузринни техникумрин ракІарар ачух хъун! Сифте алимар, машигъур культурадинни искусствонин деятельар, жуьреба-жуьре рекъерай пешекарар!..

Къе, уьлкведин къурулуш дибдай масакІа элкъуьрна, халкъарин гзаф ивирар, 70-80 йисан девирда пак имаратриз элкъвей къазанмишунар гъиляй ахкъатунин къурхуллувал арадал атанвайла, гзафбур инанмишя: «Дагъустандин халкъар патал советрин девир къизилдин девир хъана». Гзаф халкъариз гъакІ. Гъавиляй акъван регъятдиз ва къадирсуздиз гъиляй-виляй вегъей СССР-дин патахъай миллионралди инсанрин рикІера авай гъайиф къвезмай несилривни гумукъда. Стха стхадиз душман вахтар хъанатІани, кашни дарвал эхнатІани, Ватандин Чехи дяведин мусабатрик акатнатІани, халкъар, алатай девирра хъиз, метІерал акъвазариз хъанач, абуруз виридахъ галаз чпин къисметар гъялна вилик тухудай мумкинвилер хъана. Лугъун хъи, халкъариз бах-тавар 70-йисар акуна. И йисара хъиз, пакадин йикъахъ умудар кваз, агъвал хкажиз, руьгъ девлетлу ийиз, рикІ секиндиз уьмуьрни асайиш тухвай вахтар са девиррани абуруз акуначир...

ИкІ хъайила, чаз Инкылабдин 100 йисан юбилей къейд тийидай, адан винел буьгътенар вегъедай, ам тегънедик кутадай ихтияр авани? Ваъ, гъелбетда.

Ша чна цІинин йисуз адахъ галаз алакъалу тир хъсанвилер ва къазанмишунар рикІел хкин. Халкъарин мурадар уьмуьрдиз гъун патал чанар гайи игитрин тІварар тикрар хъийин. Мурадар пакбур тир. Паквал несилрилай несилрал фидай ери, гъал, къуват хъун герек я.

Амирза Саидован 85 йис

Ханбиче
ХАМЕТОВА

«ЗИ КУЪЧЕ, ВУН АЛАЧИРТІА ЧИЛЕРАЛ, ЗУН ШАИР ЯЗ И ДУЪНЪЯДИЗ КЪВЕДАЧИР...»

Шаир гъикъван еке хъайитІа, гъакъван адакай кхъинни четин я, жавабдарвални пара я. Куъз лагъайтІа шаир ава. Бязи шаирдин яратмишунар гъеле вичел чан аламаз рекъида, бязидан яратмишунри вич къейидалай къулухъни халкъдиз къуллугъ ийида ва ахътин шаирдии тІвар, адан къелемдикай хкатай гъар са цІар багъри халкъдиз къвердавай истеклу жада. Яраб им аламатдин кар ятІа, тахъайтІа адетдин?

Урусрин чІехи шаир Пушкина лагъанай:
Теспачавал эхдач илгъамди михъи,
Герек гъуьндуьрда жен гъамиша чІехи.

Урусрин маса шаир (гъамни чІехи шаир я) Александр Блока кхъей цІарар кІелайла, Пушкина винидихъ лагъай цІарариз жаваб хъиз аквада:

Бажарагъ буржи я,
Са ихтияр туш.

Са шакни алачиз къве шаирни гъахъ я. АкІ хъайила, вуч я илгъам, вуч я бажарагъ, вуч я кар алайди: квез килигна эхирдай вахтуни, халкъди шаирдиз акъалтІай къимет гузва?

Ша чна инлай-анлай тарихдиз вил вегъен. Пушкинан къелемдикай ашкъидиз, тІебиатдиз, гуьрчегвилиз бахшнавай жавагъирар тІимил хкатнач. Гъам хътин урус шаирар тир Тютчеван, Фетан шиирар кІела. Ашкъидикай, тІебиатдикай кхъенвай абурун шиирар садан шииррилайни усал туш. ГъакІ ятІани халкъдин векилвал ийизвай шаир чна вирида Пушкин яз къазва. Лирикадин жавагъирар тир адан цІарар рикІел хкин:

Зун вал ашукъ тир, а ашкъи рикІе
Туъхвенвач жеди гилани, белки,
Амма вун гъелек тахъуй, зи бике.
Ам ахмиш жадач вал пехъи сел хъиз.

**За ви тІвар кязвач, михи я зи гысс.
Хуызва ам рикІел кхей запаб хыз.
Къабула дуьа, я хьсан, я пис,
Гъейри касдиз вун кІан хъурай заз хыз.**

Халисан шиир таржума ийиз жери затІ туш. Са вуч ятІани гъамиша эксик жада. ЯтІани гыссерин деринвал ва гуьзелвал аку. Амма шаирди вичин бажарагъ тек ашкъидин гыссер къалуруниз пучнач. Ада халкъдин къадар-къисмет, экуь мурад, хиял къалурдай затІар яратмишна: «Цурун атлу», «Евгений Онегин», «Капитандин руш» ва хейлин масабур.

Маса мисал гын. Пушкин суруз авуддай мусибатдин юкьуз жегьил-жаван тир М. Лермонтов кІани рушахъ галаз гуьруьшда авачир, ада а юкьуз рикІер къарсурай «Шаирдин кыникъ» тІвар алай тарихдин шиир яратмишна ва, эгер ада мад са затІни кхьеначиртІани, ам халкъдиз гъамишалугъ истеклу жадай. Гила мукьвал хквен. Е. Эминан «Гуьзел Тамум», йикъа вишра кІелайтІани, чи рикІихъ тезенаг хыз галукъзава, амма, гьакІ ятІани, Эминан чІехивал ахътин шиирралди тамамди жадачир. Зиллетди тІушунна, умуд ккахъзавай вядеда руьгъ чІехи шаирди сес къуватлу зенгиниз элкьуьрна:

**Гъарай, эллер, пис ксариз
Ажеб дуьнья хъанавачни,
Дугъри ксар дуьньядикай
ХупІ гуьгьуьлар хъанавачни?**

Азаррин, дердерини гъамари гъелекнавай, месел алкІанвай, вичихъ амай уьмуьрдин йикъар тупІаралди гысабиз жадай шаирдиз вуч кІанзавай? Кесибдин мал ийиз чуьнуьх, квез маса гъайван амачни? – лугъудайла, адан мурад-метлеб квекай ибарат тир? Гъелбетда, шаирдин цІарар кІелай-кІелай касди абурун гъайбат, мана гыссзавай, шаирдин рикІ халкъдихъ кузвай, ада вичин эхиримжи келимаярни халкъдин гележег патал бахшзавай.

И мисалрай аквазвайвал, еке бажарагъ Аллагъдин, тІебиатдин патай еке савкъват, бахт, гъейранардай аламат я. Муькуь патахъай, а инсан патал, шаир патал ам а бажарагъдихъ галаз барабар жавабдарвални, буржини я. А жавабдарвални буржи, Е. Эминан вахтара аваз, гила амачни къван? Гъелбетда, вири савадлу хъанвай уьмуьрда ашукъ хъайила жуван кІанидакай, гуьгьуьл ачух береда цуькверикай, нуькІерикай, шиирралди лугъуз гзафбурувай жада. А шиир поэзия жезвани, жезвачни, ам маса, кылдин месэла я. АкІ кхъизвай ксариз ам са машгъулатвал я, я экуь гъам туш, я дерин фагъум-фикир: яни а ксарихъ халкъ патал я жавабдарвал авач, я буржи. Абур къведни анжах чІехи шаиррихъ жада.

Алирза Саидовакай рахун патал гзаф вахтар кІанда, адан яратмишунрикай диссертацияр, монографияр кхъизвай ксариз къуват хъурай.

Алирза Саидов Дагъустандин шииратдиз 60-йисарин эвел кыляй атана. А йисарин шаирри чпин яратмишунра асирра арадал атанвай гзаф суалриз жавабар жагъурзавай. Шииратдин хейлин месэлайрай печатда ва яратмишунардайбурун мярекатрал еке дискуссияр, гуьжетар кыле физвай. Шиирар Дагъустандин шииратдиз алатнавай цІуд йисара хас хъайи риторикадин кьуру гъарай-эверунрикай, плакатрин лозунгрикай азад жезвай. Шаирри вичин вахтунда Э. Капиева эвер гайи «Яшамишрай дигмишвал, гыч

са жуьрединни зайифвилериз чка авач!» лозунг кьилиз акъудзавай. Абур къвердавай гъакъикъи уьмуьрдиз мукъва жезвай. Шиирра цийи гъакъикъат гъахъзавай хъиз, адахъ галаз къадай цийи формаярни арадал гъизвай. И жигъетдай литературадин илимдани гегъенш рахунар кьиле физвай.

Дагъустандин литературадин критик Камил Султанова гъа чIавуз лагъайди я: «Лув гун патал лувар герек я».

«Лувар цава лув гудайла мягкем жеда», – алава хъувунай гъа чIавуз Дагъустандин халкъдин шаир Аتكъай Аджаматовани. Эхъ, шииратдин жуьреба-жуьре хилера виликдай хиялдиз тагъай хътин дегишвилер арадал къвезвай.

Гъайиф хъи, гъа чIавузни халисан шииратдин гъакъиндай ийизвай гуьжетар шиирралди кхъенвай ктабар гзаф акъудунин гуьжетдизни элкъвей вахтар хъана. Ихътин жуьре эгечIунри литература вичин асас везифайривай яргъаз къакъудзавай. Амма яратмишунрин гъакъикъи гуьжетри майдандиз гуьзлемишни тавур хътин цийи-цийи тIварарни, цийи-цийи формаярни, фагъум-фикир авунин жуьреярни, образарни гъана.

Вичин чIехи устадвили, ватандашвили гъисседи, девирдин вилик авур жавабдарвили, хайи чIалал кIевелай ашукъвили Алирза Саидов а чIаван шииратдин гъерекатда сад лагъай чкадал акъудна ва ам къени гъа дережада, къакъан кукIуш яз, амазма.

Алирза Саидов 1932-йисуз Ахцегъ райондин къакъан дагъдин Къутунхърин хуьре дидедиз хъана. Адан уллу буба Ахцегъ Магъарам эфенди чIехи камалэгъли, философ, шаир, астроном, муаллим тир. Ада дагъвийрин азад ийидай женгиниз XIX асирда руьгъдин жигъетдай регъбервал гайи Ярагъ Мегъамедазни тарс гана. Адавай лагъайтIа, чирвилер имам Шамила, шаир ва алим Алкъвадар Гъасана ва масабуруни къачурди рикIел хкун кутугнавай кар я. Икъван деринриз фенвай дувул авай ирсини Алирза Саидован яратмишунрин къамат, адан тан, хилер, путар арадал атунизни таъсир тавуна тунач. Ихътин ирс вичив агакънавайтIани, А. Саидова цийи аямдин кьилин чирвилер Москвадин М. Горькийдин тIварунихъ галай литературадин институтда къачуна. Ада гъам урусрин, гъам рагъэкъечIдай ва рагъакIидай патан халкъарин зурба ирс чир хъувуна. Гуьгъуьнлай лагъайтIа, ада вири а чирвилер санал сижифламишна ва яратмишунрин цийи хел – вичин, Алирзадин, хел арадал гъана. Ана дуьньядин халкъарин шииратдин агалкъунрихъ галаз санал хайи халкъдин хурун яратмишунрин, фольклордин еке девлетдикайни менфят къачунва. Иллаки ам вичин хайи халкъдин къадим тарихдай атанвай риваятрал, махарал, адетрал, халкъдин лугъунрал, камаллу ибарайрал кIевелай ашукъ тир. Вичин яратмишунрани шаирди а ирсиникай жезмай къван гегъеншдиз менфят къачуна. Яни халкъдин ирсини ам вичин хайи чилин сирериз, халкъдин къанажагъдиз, руьгъдиз генани мукъва авуна. Шаирдин яратмишунра сифте яз баллада пайда хъун гъа ихътин сирдихъ галаз алакъалу я.

**Квахърай элдиз шерик тушир чуьнгуьрни!
Квахърай къулни, дустуниз чим тагудай!
Квахърай сусан чина твадай дуьгуьрни,
Халкъди мехъер тавуна вав агудай.**

**Дагъвид вичин кIвализ сифте цIай яна,
Гадарна вич ахпа къакъан рагалай.**

«Лянет» тIвар алай балладада варцел атай мугъмандиз фу тагай хва икI лянетламишун дуьшуьшдин кар туш. Эхъ, халкъдин къадим адетрилай элячIай, ватан маса гайи, виждан маса гайи, хайи къеб ва хайи къул рикIелай алудай гъар садан къисмет гъакъван лянетлуди жеда. А. Саидован са балладада душмандин вилик къил агъузай хва хвейи къеб дидеди рагалай вегъезва...

Халкъдин махаринни риваятрин игитрин къегъалвилер алай аямдин месэлайриз мукъва авуналди шаирдилаи асиррин алакъа арадал хкиз, куьгъне махариз цIийи уьмуьр хгуз, халкъдин руьгъдин ивиарар цIийи шартIарин къарши акъвазнавай гьерекатрик кутаз алакъна. «Къеб», «Саидан вилер», «Пуд игит», «Лянет», «Саяда лугъузва мани» ва маса балладаяр гъа ихътин эсеррин жергедай я.

А. Саидован лирикадин эсерра гъатнавай рангарин къетIенвални вичел кIелзавайбурун фикир желбдайди я. Рангар сад садан къаршида эцигуналди шаирди тайин тир месэлаяр кIелзавайдан бейнидиз мукъва ийизва. Лагъана кIанда, адан эсерра пуд ранг – лацуди, чIулавди ва яруди – иллаки гзаф гъалтзава. Лацу рангни чIулавди гъамиша чеб-чпиз къарши акъвазнава. Ина чаз къве жуьредин дуьнья, сада сад ред ийиз алахънавай къве жуьредин къуват, къве жуьредин фагъум-фикир авунни аквазва. Дуьнья вич экуьвиликайни мичIивиликай арадал атанвайди хъиз, халкъдин яратмишунрани йифни югъ, цавни чил, уьмуьрни ажал, хъсанвални писвал, гъахъни нагъахъанвал сад садаз къарши акъвазнава. Алирза Саидова хейлин шиирра и къайдадикай гегъеншидиз менфят къачунва.

**Лугъуда хьи, бахтунихъ са рехъ ава –
Лацуди,
Дердинихъни са рехъ ава –
ЧIулавди.
Бес ашкъидихъ вучиз рекъер къвед ава –
Лацуди ва чIулавди?
Бес намусдихъ рекъер вучиз къвед ава –
ЧIулавди ва лацуди?..
Игитвилехъ, лугъуда, са рехъ ава –
Лацуди,
Хаинвилехъ, лугъуда, са рехъ ава –
ЧIулавди...**

Аквазва хьи, лацу ва чIулав рангарин куьмекдалди шаирди кIелзавайбурун вилик игитвилинни хаинвилин, уьмуьрдинни ажалдин, дердининни бахтунин лишанар рикIе акъадайвал ачухарзава.

Алирза Саидован шиирра тIебиатдин гъаларини, рангарини, кьиле физвай вакъайрини инсандин гъалар ачухарзава. ТIебиатдин рангари шаирдин фикир хци ийизва, кIелдай касдин рикIив агакъарзава.

**Цав чиливай чара жезва, килига:
Самолётдин моторди чил къарсурна,
Шутхунна хъиз цав хкудна чиликай,
Ада вичин лацу лувар юзурна.**

**Адет ава самолётар хкведай
(Аварияр тек-туьк жедай кІвалах я).
Чи ашкьидин лиф чи винел элкьведа,
Михьи цавар хутаж чилин кьужахда.**

И шиирра инсанрин чаравилерни, арада хьанвай кьалкьижни, умударни, рикІин гьерекатарни тІебиатда кьиле физвай гьаларалди лишанламишнава, тІебиатда кьиле физвай дегишвилер инсандин руьгьдани кьиле физва. ТІебиат завалрикай михьи жезвайди хьиз, инсандин руьгьни, чІулав фикиррикай азад хьана, уьмуьр тестикь жедайдахь инанмишарзава.

Алирза Саидоваз вичин вахтунин тематикадиз ва проблематикадиз талукь гражданвилерин дерин гьиссер квай эсерар кхьин иллаки артух хас тир. Йисаралди арадал атай тежрибадин нетижада ада вичин шииратда вичикай ва аямдикай иллаки ачухдиз суьгьбетна. Дуьньяда гьинал гьихьтин вакьиа кьиле физ хьанатІани, шаирди а тІал ва я агалкьунрин гьалаба вичин хсуси тІал хьиз, хсуси шадвал хьиз кьабулиз хьана. И жигьетдай «Уьмуьрдин жилет» тІвар алай баллада иллаки таьсирлуди я. Ана тІвар-ван авай гуржи духтур, вичи сивинсузриз аялар хьунин жигьетдай медицинадин рекьер жагьурай профессор Андро Жордания рикІел хкизва. Балладада еке кьалабулукь кутадай вакьиа кьиле физва. Цавай цІай кьуна аватзавай самолётда чІехи духтурди вичихь авай инсан хуьдай жилет патав гвай аялдив вутузва. Вичин чандилай гьил кьачуна, аялдин уьмуьр хуьзва. Гьа ихьтин жавабдарвал шаирдини гьиссзавайвиляй, гьакьван дерин манадин образни арадал атанва.

Шаирдилай уьмуьрда хьанвай са вакьиадиз умумиламишдай кьимет гуз алакьнава. ИкІ, шиират алай аямдин дуьньядин хирерин мелгьем, адан гьарайдиз гьай, ажалдикай кьутармишдай кьуватдиз элкьвезва. Шаирди гьар садаз вичин кьиметдин кьуллугь эцигуниз эвер гузва.

Алирза Саидован эсерриз са тема ваь, са шумуд тема кьарагьарунни хас я. Гьар са дуьшуьшда абур садлагьана винел акьатна чирни жезвач. Гьавиляй адан эсерар мад ва мад сеферра кІелун чарасуз я. Ахпа анжах чун шаирдин эсеррин деринвилерин, адан рикІин кьалабулукьдин гьавурда хьсандиз акьада.

«Кьве нагьв» тІвар алай шиирда дишегьлиди вичин итимдихь, кІвалин сагьибдихь элкьвена лугьузва:

**...И дуьньядин кьайивални татугайвал
Вавай тушни, итим лугьур тІвар алайди,
Чилин абур, кІвалин даях, кар алайди?
Вучиз кьени суза ама вилера зи,**

**Ви кинерин кьуват авач гьилера зи,
Фуни партал лугьуз даим гужава вун,
Са гафар я женгинавай ружа ва вун...**

Шиирдин гьар са цІарцІе са важиблу тема кьарагьарнавайди ашкара я. Гьар са цІарцІи кІелзавайдан руьгьда велвела тунихь галаз сад хьиз, адан вилерни ачухзава. Дуьнядиз маса тегьерда килигиз тазва. Гьа ихьтин шииратдиз гьакьикьи уьмуьрдин шииратни лугьуз жеда.

Дуьнядал чеб тІимил тир халкьар пайи-паяр ийизвай девирди шаирдик генани еке кьалабулукь кутуна. Ам вичин хайи халкьдин кьисметдал датІана

бенд тир. Адаз художественный литературадин куьмекдалди халкъдиз вичин эрзиман мурадар кылиз акъуддай, лезгийрин садвал, милли идеалар хуьдай мумкинвал гуз кIанзавай. И тема иллаки 60-70-йисарин чи шииратда къетIендиз къарагъариз хъана. Тарихдин къисметрикай галай-галайвал рахун тавуна гыч са чIехи шаирдивайни ва прозаикдивайни акъвазиз хъанач. И жигъетдай Етим Эминанни Алкъвадар Гъасанан гражданвилини эсеррилай гуьгъуьниз Забит Ризванован, Фейруз Беделован, Алирза Саидован ва адавай тарсар къачур гзаф шаиррин алахъунар тарифлубур я.

А. Саидова миллетдин садвилини, аслу туширвилини, милли къанажагъ хуьнин, тарихдин гъахъвал хуьнин месэла «Лезги куьче» тIвар алай эсерда лап хцидаказ къарагъарнава. Девирда кыле физвай гъахъсузвилерин чинни асIар гыхътинди ятIа бес къадардин виКегъвилелди ва жавабдарвилелди ачухарнава. Ам вичин халкъдин къисметдал, адан тарихдал, руьгъдин чешмейрал лап Кевелай ашуьк тир ва адахъ галаз ивидалди алакъада авайди гьиссзавай:

**Инсан я зун, захъ ава зи куьчени,
Ам зи чилни, ам зи цавни – вири я.
Зи чуьнгуьрдин къуд симинин мижени
А куьчедкай за лугъузвай мани я.**

**Сад лагъай сим – игитвилини риваят.
Къвед лагъайда – стхавилини рехъ ава.
Пуд лагъай сим – умуд я зал мукъаят,
Къуд лагъайда – гележегдин экв ава.**

**А симер за ялавдалди ифирна,
Шарвилияр ракъурдайла дяведиз.
А симер за рикI кудайвал иширна,
Етим Эмин авуддайла мяфедиз.**

Чуьнгуьрдин къуд сим хъиз, манидин къуд цIар хъиз, къайда хвена, шиирни къуд паюникай ибарат яз кхъенва, гъар са паюни, винидихъ шаирди лагъайвал, са цIарцIин, симинин мана ачухарзава.

Сад лагъай пай – сад лагъай сим – игитвилини риваят. Игитвал сифтени-сифте вуч патал герек я, адакай риваят вучиз жезва?

**Лагъ, зи куьче, ви тарихдин ктабар
Къиляй-къилди кIелнавани вирида?
Женгери вун авунватIа кабабар,
«Женгерикай на къил баштан ийидач».**

**Зибур яни и гафар, я тахъайтIа
Шарвилиди лагъанани сенгердал?
Ви туруниз ирид темен тагайтIа,
Ирид тIеквен акъатрай зи жигердай.**

**Зи куьчеда Шарвилидин гел ама –
Ам лишан я зи халкъди рей тагунин.
Къванцин гадад вилер кайи къел ама –
Шагъид я чун маса къачуз тахъунин.**

Ингъе жавабни шаирди вичи гана. Игитвални бажарагъ къветхверар я, абуру чпин чан гъамиша халкъдин азадвал патал гузва, гъавилай абурун тIварар халкъди риваятра хуъзва.

**Зи куъче, ваз чизва, шагъриз садрани
Лагъанач за: «Ви кIвачик зун уъзенг хъуй».
За лугъузва: «Ватандани, ядрани,
Зи хва, ви тIвар уъмуърлухди уъзден хъуй».**

Дуъз лагъайтIа и шиирдин гъар са цIарцIи агъзур хиял, суал рикIел гъизва, фикирлу ийизва. Шаирди вичи эдигзавай суалризни чавай тарпна жаваб гуз жезвач.

А. Саидов айгъамдикай еке менфят къачудай шаир тир. Малум тирвал, айгъам застойдин йисара чарасуз алатдиз элкъвенвай ва чна вирида а алатдикай менфят къачуз, маса жуъреда са бубат аслу тушир фикир квай яратмишун чапдай акъудун мумкин тушир. Им, заз чиз, виридаз малум делил я. Гъавилай адан цIарар гъакI винелай цIар гана кIелна виже къведач. Ингъе, къилай-къилди гъеле вирида кIелнавачир тарихдин ктабар. «Садан кIвачикни уъзенг хъун» къабул тийизвай шаир – ибур вири дуъшуушдин ваъ, еке мана-метлебдив ацIанвай, лугъуз кIанзавай къилин месэладиз талукъ образар я.

И паюниз баянар хгун гъакIан кар я, вири лагъанва, шаирдин къилин мурад-метлеб ачух я, им шиир ваъ – гимн я лагъайтIа, ягъалмиш жедач, иллаки эхиримжи къуд цIар.

Гъар са шаирдихъ вичин къилин тема жеда, гъа тема патал ада вичин амай вири затIар белки кхъизва. Гзаф дуъшуушра чIехи пай яратмишунар са къилин яратмишун патал гъазурвилер яз жеда. А. Саидован «Лезги куъче» азадвилехъ, садвилехъ тамарзлу тир халкъдиз бахшнавай ва «тележегдин вилерилай чешмегар» алуддай жегъилриз тунвай веси я.

Шарвилидин туруниз ирид темен гуз гъазур тир, халкъ патал ирид гуълле къабулиз гъазур тир шаирдиз халкъдин рикIе авай экуъ мурад хъсандиз чидай. ГъакI хъайила, Самурдин къве патани экIяй хъанвай лезги чилин садвал хуън шаирди вичин ва хцин сифте буржи тирди ачухдиз лугъузва.

Халис ватанперес, бажарагълу, чIехи шаир Алирзади масакIа лугъунни мумкин тушир.

**И дуънья заз рикIиз чими жедачир,
Лезги куъче алачиртIа чилерал,
Зун шаир яз и дуъньядиз къведачир
Къужахдаваз жуван лезги чинарар.**

**Дад къведачир цихъайни заз чигедин,
Эгер адак Самурдин яд квачиртIа,
Чир жедачир заз михъивал живедин,
Эгер а жив Шалбуздагъдив гвачиртIа.**

**Вучда вуна сарубугъдад факайни,
Паласадин ранг алачиз хъайитIа,
Вучда, я дуст, и чилерал вакайни,
Къусар шегъер такуна вун къейитIа.**

Эхъ, лап гъа ик! Тимилни ваъ, гзафни. Жуван хайи диде хъиз, жуваз къисметдай акъатнавай, хкъагъ тежедай, дегишиз тежедай баркаван, хайи лезги чил; виш уълкведа къекъвена, агъзур касди вугай дуствилин гъил къуна хтайла, багъри къапудал вун къаршиламишзавай рехи буба хътин хайи Шалбуз дагъ! Виш булахдин ятар саймишна хтайла, вичин дад мадни ширин жедай такабур Самур вац!

«Гатадай къван игитвилин чатарик, гъулдан хъанвай ракъ» хътин хайи чил, вун «анжах накъвар туш», ви садвал, паквал хуън къене рик! авай гъар са эркекдин ва дишидан буржи я – им шаирдин эвер гун я, шаирдин къилин тарс я, шаирдин веси я. Халкъ, чил эхир авачир затлар я, абурун къисметдиз бахшнавай бажарагъни гъа! я, гъадахъни эхир жедач.

Чил, халкъ амай къван гагъда халисан шаир А. Саидов чи руьгъдин гъуьндурда жеда, адан яратмишунри гъетери хъиз чил нурлу ийида.

Шаир вичин къисметдилай рази тир. Вахтунин гъалари ва гарари са гъик! ятла къурху кутардавай ам вичин халкъдиз генани мукъва хъана ва ада девирдин терсвилериз муьтлуьгъ тахъун паталди ачухдаказ эвер гана.

«Хцихъ галаз ихтилат» тIвар алай чIехи эсер шаирдин къелемдикай хкатнавай эхиримжиди тиртIани, ана адан гиссер иллаки хцидаказ, нур, экв алаз, ифин алаз ачух хъанва. Ина куьлуь-шуьлуьйриз ва я къвед лагъай дережадин месэлайриз чка тунвач, къилин месэлайрикай: муьгъуьббатдикай, Ватандикай, уьмуьрдикай, чIалакай, инсандикай ихтилат физва. Вични секиндив ва я ярумчухдив ваъ, ачухдаказ ван-сес алаз суьгъбетзава. Ана шаирди «бубайринни рухвайрин» тема (чи вири литературайриз вири девирра хас тир тема) гзаф терефрихъай ачухнава.

Алирза Саидов уьмуьрдин куьруь рехъ фена. Гъайиф! Амма гъакъикъи бажарагъдиз ва шииратдив садрани яшар ва я са гъихътин ятла гуьтлуь сергъятар гуз жедач. Уьмуьрдин фактарихъ галаз гъакъикъи талант са акъван белки алакъадани жедач. Адахъ са акъван метлебни авач жеда. И жигъетдай 27 йисуз яшамиш хъайи Лермонтов, гъакъван тIимил яшамиш хъайи Есенин ва я Алибег Фатахов хътин устадрин яратмишунар рикIел хкун кутугнава. Абурун биография абурун яратмишунра ава. Яратмишунри абурун уьмуьрдиз эбедивал гузва. Алирза Саидовни гъа жергедай сад я.

Алирза САИДОВ

КЪАРАГЪ, ИНСАНАР!..

САЯДА ЛУГЪУЗВА МАНИ

Баллада

Саяда лугъузва мани –
Ахъа жезва гуъл,
Зи рикѠел хквезва Марин –
Игитвилин гуърз.

Саядан вилерин аваз
Акунани ваз –
Алахъда циф алай цавар,
Хъуьреда рагъ, варз.

Саядан юязва пѠузар,
ЦѠразва хъи жив,
ВацѠарик акатзава зарб, –
Ахъайнава киф.

Саядаз муьтѠуьгъ я дуьнья –
Чуьнгуьрдин къуд сим:
Шалбузди чѠугвада хъи яс,
АтѠайтѠани гъим!

* * *

Маринан атѠузва мани,
Цвазва адан сив,
Амма лукѠ жедай туш Марин –
Муьгъуьббатдин сим!

Фекъиди ийизва мурмур:
– Гъуцар рикѠел гъваш,
Ашкъиди авунва вун кур,
Чандик намус квач.

Гъуцраз – руьгъ,
гъуьлуьзни – беден,
Гъам я ви къисмет.
Ашкъидин манияр, бенде,
Бунт я, ваз лянет!

Маринан пѠузаррикай мад
КѠвахъзава иви,
Ян гана, ярх хъанач зи вах,
Ашкъи хъиз кѠеви.

Цванва сив, акъатзава цѠай
Маринан рикѠяй,
Катзава жаллатѠар къацѠай
Къифер хъиз никѠяй.

Цванва сив, рахазва вилер –
Ашкъидин вирер,
Вири буй – киферни гъилер,
Умудар, сирер.

Къурхуди шариатдин суд
Ийизва къарсур,
Гуя са пагъливанди цѠуд
Акъуднава тур.

Цванва сив, лугъузва мани,
Ашкъи жеч ажуж,
ЛукѠариз лукѠ жедач Марин,
Ийич къил агъуз!

КІандатІа хьурай вичив тур,
Ва я таж алуКІ,
Дишегъли, вун луКІвиле тур
Иtimi я луКІ,

Маринан акъвазнава рикІ, –
Фекъияр я шад.
...Бес мани акъваздани икІ,
Дилавар Саяд?!

РикІел хуьх, викІегъ тир суна,
Маринан веси:
«ЛуКІвилив вугуз тахъуй на
Ви ашкъидин сим!»

Саяда лугъузва мани –
Ахъа жезва гуьл.
Зи рикІел хквезва Марин –
Игитвилин гуьрз.

* * *

Далудихъай гъжумайла душманди,
КичІе жемир, на адаз рей гуз тахъуй.
Раг хъиз акъваз ядай чІавуз тІурфанди,
Селди кьерех гатайла кІус-кІус тахъуй!

ВацІун къванер пехъи хъанва цІаяр гъиз,
Чешне хъуй ваз – са вил вегъ кван яргъариз:
Гъуьлуьн лепе галуКъайла дагълар хъиз,
Мадни четин тушни уьтквем чархариз!

ЦІайлапандин хаталу кІаш туькІуьрна
Пехъи я гуьл а чархариз «экъуьгъиз»
Гагъ-гагъ абур чиргъеризни элкъуьрна,
Амма хъанач садра къванни муьтІуьгъиз.

* * *

Гъетер, гъетер, къуша гъетер такабур,
Ашукъ тир зун чпел аял чІавалай,
Бес вучиз икІ тІимил хъана къушабур,
Ялгъуз гъетер гзаф ава цавара?

ЯхцІурни сад лагъай йисуз, уьлуьмай,
Белки дяве хъана жеди цавани,
Телеф хъана къушадавай итимар,
Ялгъуз гъетер – дишегълияр амани?

СА ДИШЕГЪЛИДИЗ

Вакай шиир кхъизвайла за кисна,
ЧІутран цуьквед вичин кьил зав игисна:
«Герек авач, яб це а руш акурдаз –
Ам гъавурда акъадач ви цуькверин,
Акъун тавур саягъ ам зи гъавурда».

Вакай шиир кхъизвайла за кисна,
Булахди яд зи кІвачерив игисна:

«Герек авач, яб це а руш акурдаз –
Ам гъавурда акъадач ви чигерин, –
Акьун тавур саягъ ам зи гъавурда».

Вакай шиир кхъизвайла за кисна,
Мегъуьн тарци вичин пеш зав игисна:
«Герек авач, яб це а руш акурдаз –
Ам гъавурда акъадач ви куькверин,
Акьун тавур саягъ ам зи гъавурда».

Вакай шиир кхъизвайла за кисна,
На ваха хъиз зи гъилел гъил илисна:
– Герек авач, яб це дердер акурдаз –
Зи рикIема шиирар са аскердин,
Гъавиляй зун акъадач ви гъавурда.

* * *

Багъа тушир дяведин цIу
ЧIугурвиляй бубаяр,
Чаз багъа тир шумуд йисуз
Такурвиляй бубаяр.
Чи гъавурда акъадатIа
Гъам такурди виликдай,
Бубадин чин аквадатIа
Лугъуз вириз килигдай.
Станокдихъ атIуз гуьлле
Ийиз жадай дуьаяр:
«Акьурай ви чIулав пеле,
Душман, бубад гуьллеяр!»

Акур чIавуз ахварай фу
«Гъурра!» лугъуз гъарайдай,
КъецIилвиляй акатна фул
«Буба!» лугъуз къарагъдай.
Багъа тушир дяведин цIу
ЧIугурвиляй бубаяр,
Чаз багъа я садрани сур
Такурвиляй бубаяр.
Чи вацIар я гуьл жадайбур, –
Бубайрихъ вил галама.
...Белки чахъни вил жадайбур
И дуьньядал алама...

* * *

Киса кван, аялар, юзамир,
И чиле ксанва солдатар,
Киса кван дидеяр, сузамир,
Къарагъда хаталу къуватар.

Киса, цав, къукърумар акъудмир,
Киса, чил, хуравай залзала,
Солдатар ахварай авудмир,
Къарагъда – гъида гъам, ажалар.

ЧкIида чилин шар, канвайди,
Са кIватI хъиз, раснавай руквадкай,
Чидачни чилин шар хъанвайди
Солдатрин кIарабрин руьхъведкай?!

Киса кван, дидеяр, сузамир,
Къарагда хаталу къуватар,
Киса кван, аялар, юзамир,
И чилик ксанва солдатар!..

* * *

Беневшайри кьве сеферда цуьк акъудда: гатфариз ва гатуз.
Гатфарин цуьквер ирибур, гуьрчегбур ва атирдин ни галайбур
жеда, амма тум гьидач. Гатун цуьквер куьлуьбур, рангсузбур
ва ни галачирбур жеда, амма тум гьидач.

Са игит ярх хъана дяведа,
Пак иви стIалриз пай хъана.
А чилел гатфарин вядеда
Беневша цуькверин цIай хъана.
Фарашвал, рангарни атирар
Чилевай игитдиз савкъватна,
Давамун паталди уьмуьрар
Тум гъанач – цуькверни ахватна.
Чир хъана цуьквериз, яр гьидай,
Игитдихъ гада, руш авачир,
И чилел бубадин тIвар хуьдай
Са гъвечIи бенбецIни алачир.
Язухдай кьил агъуз аватай
Беневша цуькверин рикI хана.
КIватIна хьиз амай къван къуватар
Гатуз мад сеферда цуьк гъана.
Куьлуь тир мешребсуз цуьквери
Яраз хьиз ни ганач атирдин.
Амма тум багъишна чилериз,
КъатI тахъун патал гъал уьмуьрдин.
Гилани сурарал, чкIизвай,
Чигеда куькIвенвай къашар хьиз,
Беневша цуьквер куьн алгъизва
Гъар атай гатфарихъ, рушар хьиз.
Татузни тум гъана, умуд квай,
Ийизва куьне чил гьейранар –
Беневша цуькверин тумункай
Хъхъурай лугъуз мад инсанар!

* * *

Гьина ятIани килисадин зенг,
Гьина ятIани тупар гатазва,
Симургдихъ галаз тухун патал женг
Къузгъундин чIулав лувар гатазва.

Гина ятІани кхызва са цІар, –
КъепІинин лайлай жезва адакай,
Муькуь гыликай хкатзава цІай, –
Дуьньядин са пай шезва адакай.

Гатамир зенгер, тупар гатамир!
Им зи гафар туш, дидедин сес я.
«Чи бахт къакъуддай лувар гатамир, –
Чун гьакІни бахтсуз хьанвайди бес я!»

ДУХТУРНИ Я, ЗАРГАРНИ

Къайсын Къулиеваз

Буна, духтур, хер алай къван сагъарна,
Вуч гаф ава ви баркаллу илимдиз!
А къванциз гьакІ нур хгана, заргар, на,
Вакай адан лукІни хъана гьакимни.

Чилел гьикъван аламатІа хирер мад,
Гьакъван хирер шаиррални алама,
Чир хъайила къван сагъардай сирер мад,
Начагъ рагни хъижеда сагъ-саламат.

БАХТ

Бахт, вун зи дуст я лагъайтІа, гьахъ жедач,
Заз чида вун туширди зи душманни.
Гагъ вакай зи кІвачик ифей ракъ жеда,
Гагъ зи хирез жеда вакай дарманни.
Лугъуда на: «Зун гар, вунни цІакул я»,
Амма цІакул хкаж жеда гьетерал.
Лугъуда на: «Вун як, зунни чукІул я»,
ЧукІул гвайди эцигда за метІерал.
На дяведиз ракъурда зун, къин патал,
Зун эбеди цІай хъана мад куда, вахт.
На чил хада, зун чилерик фин патал,
Зи тум хуьда зи рухвайри – цІуда, вахт.
Вахт, зунни вун женгинава датІана,
Ви пешедал ийизвач за пехилвал,
На къуьзуьвал гузва чилиз атана,
За уьмуьрдиз багъишзава жегъилвал.
Ингъе, на уф гана цуьквер къурурна,
Дидед чинал цанар цана биришдин.
Къуьзуь лежбер магъфедаваз ракъурна,
Ярхарна мегъв, рахаз хъайи вишишдив.

За дагълара акІурзава кълемар,
ТІваларикай кълб хразва аялдиз,
Жегыл рушаз цвазва туйдин перемар,
Чил хуьдайвал чирзава за кългьалдиз.
Ваз кІанзава хкадриз цІай уьмуьрдин,
ГьакІ завайни такабурвал кълкьудиз.
Ваь, за а цІай хуьда цІарцІе шиирдин,
Уьмуьрдин экв мад инсанрив агудиз.
И дагълара хуьда за гел жейрандин,
Жуван рикІин нехиш тада гьетерал.
Вахт, вуна ваь, эхирни за, инсанди,
МуьтІуьгьна вун акъвазарда метІерал!

УЬМУЬРДИН ЖИЛЕТ

Баллада

1

ЧІулав булутрин барутдава цав,
Физва самолёт – кълз тежедай хъл,
Бирдан моторди яна пехъи ав,
Гуя галукъна цІайлапандин хел.
Океан – кІаник, винел – чІулав гум –
Самолётди кълтІ авуна лепе,
Ракет хъиз цавуз сух хъана цин гул,
Лепейрал туна ялавдин леке.
Гьар сада себ гуз гьалдзава вичел
Уьмуьр кълутармиш ийидай жилет,
Тек са гьвечІи руш, кълзил тир кІвачел,
Секин я. Пашман. Адав гвач билет.
(Билет гвачирдав жилет хълурай гьикІ!?) –
Гьайиф лепедкай жеда рушаз сур...
Бес вучиз бирдан куькІвена а чиг,
Галукъайди хъиз ракъинин шад нур?
Агакънани, руш, диде лувар гваз?
Акъланани руш бубадин кълънел?
Са касди вичин жилет ган ваз –
Акължна чІулав ажалдал кълнер.

2

Жордания! И тІвар элдиз ала я,
Целхем я ам Гуржистандин авазрин, –
– Я Аллагъ, чаз са аял це, аялар!
Вугумир чун субайвилин аязрив. –
Лугьудайбур и духтурдин ракІарихъ
Акълвазнава, – кълзил тушни умудар?...
Жордания, ви камалдин ракъари
Рухваярни рушар гана шумудаз.
Шумудан сив чІагурнава хълъруьни,

Шумуд кІвалихъ ахъа хъанва жигъирар.
Жордания, шегъердини хуъруъни
Лугъузва: «Ваз гурай бахтлу уьмуърар!»
Амма духтур океандин кІанева,
Дуьнья маса къачуз жедай инжи хъиз.
Яд уьлкведин руш хъфена кІвалева,
Ажалдикай хабар гузвай илчи хъиз.

3

Скульптор, эциг гъилевай чукІул!
Художник, гадра шир ягъизвай кисть!
Алим, чарарал агъуз мийир кІул!

Шаир, вунни, дуст, са геренда кис!
Буна къванцикай теснифзава тур.
Буна ягъизва пагунрин шикил.
На юзурзава генералдин гур,
На хкажзава адмиралдин гъил.
Амма садазни аквазвач иви,
Дидейрин вилер хъиткъинарай нагъв,
Вучиз ярузма гилани и вир,
Вучиз чІурузма гилани и накъв?!
КъейитІа инсан – ви тІвар я жаллатІ!
ХвейитІа инсан – ви тІвар я Аллагъ!
Бубадин хурал игитвилиин гъед –
Инсанар гзаф къейивилъяй я.
Дидедин хурал игитвилиин гъед –
Инсанар гзаф хайивилъяй я.
Са гъед я чилин хура амай гъам,
Сад я къепІинлай вацрал вегъей кам!
Скульптор, кІевиз яхъ жуван чукІул!
Художник, къачу шир ягъизвай кисть!
Алим, чарарал агъуз ая кІул!
Шаир, вунни, дуст, жез тахъуй мад кис!
Буна къванцикай тесниф ая къеб.
Вунани чІугу куьтендин шикил.
Буна къалура дуьньядиз чи герб.
Буна хкажа зи дидедин гъил.
КъейитІа инсан – ви тІвар я жаллатІ!
ХвейитІа инсан – ви тІвар я Аллагъ!
Къарагъ, инсанар! Атанва а чиг –
Пассажир, гвачир гилани билет,
Вал алукизава а руша, эй чил,
Жорданияди вуганвай жилет!

Шуифат

Майрудин БАБАХАНОВ

КЕЛЕНТАР

(Тарихдин роман)

ХЕНДЕДАДИН РУШ

I
Жегьил руш я Мухлисат, яшариз тамам,
Шумал буйдин, кьилих хуш, акунрай тIарам.

Татарханда атанва, халуйрин хуьруьз,
Мехьер ава, халадруш тухузва гьуьлуьз.

Диде вични атана тир кIани чка,
Вучда, хьанач, кпулар гьатнаваз юкьва.

Ам такурла халани перт хьана пара:
- Кьейида, чан аламаз, тунва вич сура.

Кьилеллайбур кьейибур авани тIимил?
КутIурзава гьавайда чан вичин жегьил.

Гуж тахьайдаз за меслят авур тир эвел,
Эцигиз тур лагьана садав гьил кьуьнел.

Вил алатIа нагагьдан вичин зун кьинал?
Гьа чIавузни татурай, мейитдин чинал.

- Де бесрай ман, дидевах , хкуьрмир на зак,
Кьекьвемир вун гелера, виликай физ вак.

Ингье - им вун, анал – гьам, кьвед кьве хайи вах,
Зак гецямир, зун рушар авай кIвализ твах.

Вичиз хас тир жуьреда акьатна хьуьрез,
Гардан кьуна, пIагь гана халадин хьуькьвез.

- МецетIар я... Дидедал атанва вичин!
Вач, кьилеллай кIвале руш ийизва кIвачин.

Мехьерин кIвал гуя я чIижерин куьнуь,
Дегълиз къуна фена ам, рехъ ийиз къуьни.

Багъна хъана акъатун свас авай кIвализ,
Манийрин дем башламиш хъхъана цIийиз.

Мухлисатахъ сес авай ажаиб, къетIен,
Яб акалай инсандин къарсурдай беден.

Мани ягъиз кутазвай ада сифте кьил,
Вирибуру чIугвазвай гуьгъуьналлаз зил:

Чамарчияр зарб къвезва.
Сусан кьил пис элкъвезва.

Шехьмир, шехьмир, чан алагуьзли.
Къисмет я сусан, алагуьзли.

Енгейри фад дуьгуьр твада,
Бубад адан пазу къада.

Шехьмир, шехьмир, чан алагуьзли.
Къисмет я сусан, алагуьзли.

Аста кIваляй ам акъудда,
Дидедивай гил къакъудда.

Шехьмир, шехьмир, чан алагуьзли,
Къисмет я сусан, алагуьзли.

Буз балкIандам ам акъахда,
Гадад кIвализ фад хутахда.

Шехьмир, шехьмир, чан алагуьзли.
Къисмет я сусан, алагуьзли.

Чин чIурнавай бег хуьквезва,
Милиз-милиз свас хуььрезва.

Шехьмир, шехьмир, чан алагуьзли.
Къисмет я сусан, алагуьзли.

Бегдин гъиле, агъ, таз ава:
Свас ишехъиз, зурзава.

Шехьмир, шехьмир, чан алагуьзли.
Къисмет я сусан, алагуьзли.

Са тІимил кьван акъвазна, башламишдай мад,
Шехъзавай свас хьукьуриз манийралди шад.

Я руш вун тухузава,
Ли - ла ли - ла - ли,
Вахъ юлдашар кузава,
Лай - ла- ли - ла- ли.
Гъарай руш тухузава,
Ли - ла ли - ла - ли,
На чи рикІ атІузава,
Лай - ла - ли - ла - ли.
ЧархикІамун явшанар,
Ли - ла ли - ла - ли,
Руш тухудай душманар,
Лай - ла - ли - ла - ли.
Сандухдаллай абаси,
Лай - ла - ли - ла - ли.
Хквед рушан иеси,
Лай - ла - ли - ла - ли.
Гада хуьквер гьал жеда,
Лай - ла - ли - ла - ли,
Гьуьжре хьтин кІвал жеда,
Лай - ла - ли - ла - ли.
Къавал чими рагъ ала,
Лай - ла - ли - ла - ли,
Рушан вилел нагъв ала,
Лай - ла - ли - ла - ли.
Шемир, шемир, чан таза жейран ханум!
Виридан кьилел кьвер кьаза я,
Чан ханум.

2

- Къвезва! Къвезва къавумар, - чкІана хабар.
- Тади ая, Мухлисат, фена яхъ раклар!

Мехъерин кІвал гьакІани инсанрив ацІай,
Мадни даркал хьхъана, къавумар атай.

Чамаррин кьуьл сифтегъан акъудна кьилиз,
Енгейрик къвез тади ква свас авай кІвализ.

Мухлисаци рак кьунва, тІалабиз пишкеш,
Шандакьариз, къавумри ийизва эглеш.

- КІанзаватІа акуна куь свас авай кІвал,
Сиви чукььни тавуна, це харадин шал.

Енгейри кьал кьачунвай, гьарда сад лугьуз,
Гафаралди кІанзавай Мухлисат тухуз.

- РаснаватІа ракъукай идан чин яраб,
Язух тушни гьалтайдан, хьукъурда кІараб.

- Зун гьалтдайдан язухар чІугвамир куъне,
Хьуьтуьл жеда зи чин, шал хьайила къуьне.

- Килигнани гуьзгуьдай садрани жуваз,
А кьил гьинва къекъведай хараяр алаз?

- Зи кьилихъ гуз гьазурбур Дербентдин кьеле,
Акьатнава майдандиз са вад кас гьеле.

Сивиз кьай гуз гьавайда, вегьемир яргьал,
КІанзаватІа сусал физ, кьала харад шал.

Эхирни вуч ийида, амуьнач чара,
Мухлисатаз енгеири багъишна хара.

3

Адет тирвал, рак къурди, пишкешдай къачур,
Чархачийрихъ галаз къуьл авун я мажбур.

- Акван, мез хьиз, кІвачерни ятІа ви хци...
- Кьуьлуьникай хкудмир жедалди къецІи...

Чархачийри межлисдал янава гьалкъа,
Мухлисатни абурун гьатнава юкъва.

Къив гуз, са-сад экечІиз, твазва руш хура,
Физ, виликай рехъ ягъиз, атІузва чара.

Кьуьлуьникай хкечІиз вугузвач мумкин,
Шалдин пІипІ къаз алахъиз, тухуз чеб чиркин.

И арада майдандал пайда хьана сад,
Макьсад адан къени тир – руш авун азад.

Чархачияр чкІана гьарма са патахъ,
Кьуьлзавайдаз хкечІдай ачух хьана рехъ.

Вич къалурна, демина хтурди къайда,
Тухумдай тир Къатишрин, тІварни тир Шайда.

КІеви дуст тир Жигеран, халадин хчин,
Адан хиве тунвай къе мехъерин деб хуьн.

Ам Цуруфан гада тир, вични авай сад,
Кьилел хьайи вад рушан, хьхьаначир мад.

Цуруф машгъур инсан тир Гуьнедин пата,
Гьуьрмет авай, зур авай, гьуьр авай кІатІа.

Дестечи тир Сурхаян, хъайила герек,
Вичин кIеретI тухузвай бегдиз гуз куьмек.

Эхиримжи йисара Сурхая тухвай,
Са женг къванни авачир, ам шерик тахъай.

Гъич галатун тийижиз, хъана кафни-яд,
Гад атайла виридахъ галаз кIватIдай гад.

ХъуьтIуьз туна чахмахдин тфенгар къуьне,
Гъуьрче жадай, къечедай аран, дагъ, гуьне.

Тергичи тир ад авай, адан вил хкIур
Гъуьрч къарагъна кат хъувур, кас авач акур.

4

Акъадарна балкIанда жинсинин кегьер,
Свас тухвана къутанри – алахъна мехьер.

- Девах , зунни хъфида, текдиз ава бах...
- Жигер гъинва? Жагъурна, жувахъ галаз твах.

Ингье гъатна Мухлисат Куьлгедиз рекье
Архаин я: вилик ква жавандин ам къве.

Хуькведайла юлдаш хъуй лагъана вичиз,
КIвачиннава Жигера Шайдани рекъиз.

Рекъик гурар кутазва Жигера рахаз,
Гъар жуьредин къисаяр ахъагъиз вахаз.

Амма Шайда секин я, са гафни талгъуз,
Пуд кас авай рекье вич гъиссзава ялгъуз.

Тилисимда турди хъиз ава адан гъал:
Адан рикIе гъатнава кIанивилин тIал.

Мухлисат къе яргъалай акурла сифте,
Алат хъана гъиссерал гъалднавай чефте.

Авач жеди дуьньяда мад ахътин вилер,
Деринвиляй абурув агакъдач гъуьлер!

Хцивиляй лагъайтIа, абурун къвалав
Шамдин турни хъеме я, таганвай къылав!

Ингье а руш вилик ква, килигиз хъуьрез,
Раг къван Шайда буш хъанва, элкъвенва къуьрез.

Вуч ятIани лугъуз кIанз юазва чене,
Акъатзавай гаф авач, батмиш жез къене.

Цуруфан хва гъатзавай сифтегъанди туш
Мухлисатан назарда, кѣфесда хъиз къуш.

Гъайбат вичин вилерин тир рушаз аян,
Адан рикѣл аламай агъвалат шазан:

Цирияр гъиз фейила Чиргъандин къилел,
Са зурба сев акъатнай гъугъ ийиз рекъел.

Вилер туна вилера акъвазнай къарши
Мухлисатни адан рехъ атѣанвай вагъши.

Аламатдин кѣвалах тир, хъаначир кичѣ,
Гъисснай ада сифте яз къетѣен зур виче.

Са гагъдилай, вегъей хъиз залан кѣаш къамуз,
Сев, къил куърсна, хъфенай къвалав гвай тамуз.

ШИР ГАТАЙДИ

I

Ич кѣрехдиз аватдач тарцелай ичин,
Атанвалда Мухлисат бадедал вичин.

Ам устѣар яз чидалдай, алуддай ицитѣ,
Къурурна тваз хуруда, иландин мецив.

Лав атадиз тѣвални гваз Гуънедин пата
Мезсуз тунай гъуълягъар шумудар ада.

Яргъалайни къараз гвай адан вил хкѣур,
Гъуълягъ жезвай гъасятда налугъуди чѣур:

Акъваззавай алайвал, къах хътин къурай,
Акъудун тир амайди къуна мез сивяй.

Къени ама адакай Куългедин хуъре
Аламатдин къисаяр жуъреба-жуъре.

Ам къейила, пуд йифиз цѣийизмай сурал
Циргъер-циргъер иланар хъаналдай кѣватѣал.

Акуналдай ахварай ам садаз ахпа,
Къуълер ийиз, хкадриз, гъуълягърин юкъва.

2

Бадедал чан аламай, къейила буба,
Мухлисат вич аял тир яшар са бубат.

Вегъедайла кѣарасар миресдин къавуз,
Ам чукъвандик акатнай, аватна агъуз.

Диде йикъез экъечІнай, баде тир секин,
Тикрарзавай тек пуд гаф: «ИкІ зи хва рекъин?»

Налугъуди хуравай рикІ ваъ, кІеви къван,
Шехъначир ам гъаятдал халкъ аламай къван.

Пуд жуъмьяр алатай пакадин юкъуз
Баде фенай килигиз гададин суруз.

Анлай накъвар хканай, шалдин пипІек кваз,
ТІуьнай абур, сивин пад къацІана, жакъваз.

Акваз-акваз чІур хъанай бадедин гъалар,
Бирдан месе гъатнай ам, хъаналдай ялар.

Алатайла са варз къван, хъхъайла эрел,
Мухлисатни гваз фенай Цекверин пІирел.

Шир хуъруъвай яргъавай, кІамун а пата,
Чепрекърикай раснавай чІехи ваъ, урта .

Къуд пІипІ аваз тикнавай къванерин юкъвал
ЭкъечІнавай фарашдиз къвакъвадин са вал.

Галудайла бадеди къилихъай фите,
Мухлисатаз кичІ янай, акурла сифте.

Адан чІарар чІулавбур, гуьцІай хътин къир,
Лацу хъанвай, живе хъиз, хъижезмачир чир.

Ацукъарна руш къвалахъ галай са къванцел,
Башламишнай бадеди къарсурдай ванцел:

- Тіалабнай – куьне ганай,
Дуьне ганай – куьне ганай,
Куьне ганай – сад ганай!
Мурад ганай, макъсад ганай!
Кафандик къундахна,
Бес вучиз хутахна?
Гъуцар ясардин!
Гъуцар ясардин!

ШиблитІдал цал хъанай,
КІваликай кІвал хъанай.
КІвачери чил къунай,
Къуълери къил къунай!
Кафандик къундахна,
Авай сад хутахна!
Гъуцар ясардин!
Гъуцар ясардин!

Авурай бес за вуч,
Умудар хъанва пуч,
Зи никІер хару гатана,
Зи гатар гару тухвана.
Кафандик къундахна,
Бес вучиз хутахна!
Гъуцар ясардин!
Гъуцар ясардин!

Хуьда лугъуз хиве къунай,
Хиве къунай – куьне къунай.
Зун квелай элкъвенайни,
Квехъ усал гелкъвенайни,
Кафандик къундахна,
Авай сад хутахна!
Гъуцар ясардин!
Гъуцар ясардин!

Ракъини чими ийизмач,
Ризкъиди дири ийизмач.

Са касни акваз кІамач,
Садаври рахаз кІамач.
Я йифен ахвар амач,
Я йикъан къарай амач.
РикІ зи сурава,
Сур зи хурава!
Гъуцар ясардин!
Гъуцар ясардин!

Ам пІирелай элкъвезвай, къуьлзавайди хъиз,
Къвала-къвалахъ кирсеба са кІвач вилик гъиз.

Гъар атайла савкъатрин къван авай патаз,
Явашдиз ам гъилевай тІвал гъалчиз гатаз.

Ахпа яргъал ацукънай, акъажиз хъуьхъвер,
Барчидин хъиз чкІанвай тилериз гуз звер...

Ширел атай йикъалай тІимил вахт фенай,
Ксай месик денбеден бадени къенай.

ГЪАВАЯ ГАЙИ ГЪАВА

I

Баде садра фидайла КъепІирдал регъуьз
Гъаваханум тухванай куьмекдиз вичиз.

Татарханви Сабетан, хванахвадин руш
Къабул хъанай бадедиз, рикІиз хъанай хуш.

Вичихъ авай-авачир са ругул гада,
Бахтаварна кІан хъанай бадедиз ада.

Са юкъуз ам акъатнай Татархан хуъруъз,
И кардикай Сабетан атІай гаф чириз.

- Ви итим зи стха тир, вунни я зи вах,
Къве руш ава, рикІиз гъим хуш ятІани твах.

Налугъуди бадедик акатнай лувар,
Гайи къадар шад хъанай чилерни цавар.

Хванахавал хъувунай Сабета субут,
ТІалабайди перемни са шал тир вуртут .

- Са кІвал хъиз я, мад вучда, твадач куън кІеве,
Рушан патан мехъерин харжар - зи хиве!

Гъалавар гваз фейила, суфрадихъ вичин
Суъгъбетарнай Сабета, вуж тиртІа Лачин.

Яни чамран хайи дах, бадедин итим.
- Чун Нухадиз фейила, хъайи кар тир им...

Десте кІватІна жегъилрин, тамам гъар гатуз,
Физвай тир чун кІвалахиз Ширвандин калуз.

Векъер ягъиз, гад кІватІиз, гъакъидай техил
Къачуз хуъзвай вахтар тир гъарда вичин къил.

А сеферда Гъуъсейн-хан, Нухадин вели ,
Ширван вичиз къачуз кІанз, хъанвай къван дели.

Ракъурнавай НуцІала яракълу кІватІал,
Гъуъсейн-хандиз женгера куъмек гун патал.

Вири алаз балкІанрал жинсинин юргъа,
Къиле аваз НуцІалан багъри тир къве хва.

Фетяли-хан агъа тир, тушир кас къара,
Душманарни, дустар хъиз, авазвай пара.

Гъар санихъай кІватІ хъана, къецІилна турар,
Фетяли-хан кукІвардай къабулнай къарар.

Амма къати женгинай гуъгъуънлай хъайи,
Катнай абур, кацер хъиз, къулухъ къил кайи.

НуцІал-хандин къве хвани жагъанай къена,
Чуънуъх хъанай амайбур, къуд патахъ фена.

Ширванвияр гъатнавай абурун геле,
Гъар чи патаз жигъирдал янавай желе.

Шак алукубай вирибур хутахзавай къаз,
И кардикай эсиллагъ хабар тушир чаз.

Къизгъинзаваз акуна Нухада гъалар,
Къулухъ хтун элкъвена хъанай чун икърар.

ХкІан тийиз хуьквезвай чун кІвачер чилик -
Яракъар гвай атлуяр акъатнай вилик.

Вахчуна гвай гапурар, есирда къуна,
Хутахнай чун Ширвандиз, цІиргъина туна.

Агакубайла хъиягънай къазмадиз гъвечІи,
Экв аватдай тІвек квачир, сура хъиз, мичІи.

Гъисабнавай нуцІалрай ширванвийри чун,
Гъич рикІелни алачир жузун, силис къун.

Са кар авай гъакъикъи мадни чал шак къвер:
Чакай садан дуьз гъилел алай къезил хер.

Харт гуьцІдайла дергесдив, хъанвайди тир ам,
КІанчІал тупІун къвалалай алатнавай хам.

РакІарихъай къвезвай чаз гъар жуьре ванер:
«Дашкъалагъун виже я, илигна къванер!...»

Ацукунавай къазмада, киснавай вири,
Гъиссзавай, чахъ амайди уьмуьр я куьруь.

Садлагъана уьтквемдиз къарагънай Лачин,
Рак кукІвариз къазмадин хъанай ам кІвачин.

Са шумудра жедайвал эцянай дабан,
Къаравулдив, атайла, раханай кІубан.

Хандин патав Фетяли твах лагъанай вич,
Хак хъиз, хура акъвазна, квачиз кІусни кичІ.

Серсер хъанай къаравул, къил квахънай михъиз,
Хандин тІвар къур дагъвидиз вучдатІа течиз.

Эхир галаз хтанай са маса итим,
Яб акализ чахъ ада авунай къийим.

Вири кисна, раханай анжах са Лачин,
Герен-герен къалуриз къве гъилин къве чин.

Лежберар я чун ислягъ, атанва иниз
Идаз-адаз гъакъидихъ кІвалахар ийиз.

БалкІанраллай нуцІалар атайбур вири,
Рехъни туш къван дагъларай Ширвандиз куъруъ:

Алач хъи чи къекъерал пуларин гелер,
Ахтармиша, акІ туштІа, галуда къилер.

Къабул хъанай атайдаз Лачинан суьгъбет,
Азаднай чун, авунай чІехи тир рябет.

Лачинавай къазмадай экъечІдай чІавуз
Хабар къунай: - Хан гынай чида ваз? - лугъуз.

- Ам вахтар тир Къубани Гуьне сад хъайи,
Хан килигиз атанвай мулкариз цІийи.

Халкъ кІватІ хъанвай майдандал ийиз ам тебрик,
ГъикІ ятІани зи диде акатнай вилик.

Хкажна зун вуганай къужахдиз хандин,
РикІеллама, зун авай къурди хъиз къанди.

Юкъ чуькъвена акъуднай ада зун цавуз,
«Чи дамахар, даяхар ибур я», - лугъуз...

Атанвайда нуькверриз гъарайнай кІевиз:
«Ханди къур кас гъилерал кІанзавай рекъиз...»

...Зайиф хъана акурди дяведин цІайлах,
Чун Нухадиз хъфенай, куьтягнай кІвалах.

Гъахътин кас тир чи Лачин, рагъмет хъуй вичиз,
Вучда, чавай къакъатна, гъайиф тир рекъиз.

2

Мехъерарна тухванай Куьлгедиз Гъава.
Гъалтайдини жегъил тир тарифдиз рава.

Аламатдин тІвар алай вичелни – Гъани,
Хуш акунрин инсан тир, къилихдиз къени.

Йикъар, варцар алатнай, акур хъиз ахвар,
Садра къилел Гъанидин аватдалди гъвар.

АцІай дуьнья Гъавадиз хъхъанай ичІи,
Рагъ ргазвай йикъарни, йиф хъиз, тир мичІи.

Алахънавай тек баде сабур гуз рикІиз,
Гъар шехъзаваз акурла, гъарайиз, кикІиз.

Алатначир акъван вахт, дердиник хцин
Гъамни къенай – хъфенай бахчадиз къванцин .

Аялни гваз амукънай къилди ам кІвале,
Гагъ яд чІугваз аквадай, гагъ ялиз шеле.

3

Вахтар физвай, са нязиз, ксайла вири,
Адан патав акъатнай миресдин къари.

Чехиди тир Гъавадин итимдин менсеб ,
КъантІа Кушаз вирибур муьтІуьгъни тир чеб.

Яшлуди тир тухумда, ийизвай гъуьрмет,
Гъада гузвай виридаз къиметни туьгъмет.

Къе и Муьгъвец атунни, гъуьлез яз, хуьруьк,
Тирди чизвай Гъавадиз къуьзекан къуьруьк.

ГатІуннай ам яргъарай, гъал-агъвал жузаз,
Ажуз хъанвай Гъавадин язухар чІугваз.

Бирдан чпин хцикай вегъенай луькІуьн:
- Гъамни тек я, белки куьн сад-садав туькІуьн...

На лугъуди алуькънай къилел чархи къван,
Залан хъанай лагъай гаф Гъавадиз гъакъван.

Абурун хва Къадирбег тир набут инсан,
ХъанватІани яш бегъем, течир пис-хъсан.

Алхишайдав кикІидай, ягъайдаз хъуьрез,
Сефигъ тир са, келледик хкІунвай мерез .

Гила Куша къетІнавай кІамашаз вичин
Субай хъанвай Гъава гъун, тамашдай хътин.

Вучда, виже къвезвачир акъуднани къал,
Меслятдивди алудна кІанзавай чакъал.

- Са йисуз и кІвалерай хъфенва къве кас,
Абурухъ за чІугвазва ирид йисан яс.

ГъакІ хъайила, аватІа Аллагъдин хатур,
Зи къил твамир писликра, зун секиндиз тур...

Ахъагъайла къариди ихтилат хъайи,
Куша сусаз акъатна себ ганай къайи.

- Гъинал къванди жедатІа вичи яс чІугун,
Яргъавач, са хуьрева, килигда ман чун.

Къуъзуъ Кушан датІана рикІ ийизвай тІар,
Лугъун тийиз ачухдиз, мад авай са кар.

Лачиналай амукъна, Сенгердин кІаник
Миресрив гвай дигидай техилдин са ник.

КичІезвай свас хъфена масадаз гъуълуъз,
Иесияр акъатиз кІамавай чилиз.

Гъа йикъалай гатІунна миресрин патай
Куъмек, хатур хъхъанач Гъавадиз гъатай.

Мухлисатни аял тир, чил къунвай кІвачи,
КІвалин, чуълдин кІвалахар ийизвай вичи.

КъантІа Кушан тяфедин ажугъдай, хъиляй
ТиртІа чидач, амукънач татай кар гъиляй.

Гагъ дергесдал векъ ядай, гагъ гваз жедай якІв,
Гагъ аквадай калик физ, гъиле къуна такІв.

Къериз-цІаруз лап залан дердияр жезвай –
Къунши хуърай куъмекдиз жуванбур къвезвай.

АШКЪИДИН ЯЛАВ

I

Шайдадин рикІ йикъалай, руш рекъе хтур,
АкІ авай хъи, гуя я муг квахъай туртур.

Фагъумайла, вилик хъиз амазмай вири,
Агъри хъанвай ам бирдан, беден яз дири.

Йифен ахвар амачир, я йикъан къарай,
РикІиз гуя кІанзавай хкадриз хурай.

Садакай тир гададин къилевай фикир,
Са тІвар ада датІана ийизвай зикир.

Вахт хъайила катзавай къве хуъруън юкъвал,
Нерин тар хъиз, къатканвай, Сенгердин рувал.

Анай Куълге аквазвай, алай хъиз капал:
Виридалай хъсандиз – гуъзетдик квай кІвал.

КІане Агъа мягъледин, къерехда ратІран,
Авай кІвалер Гъавадин, амай хуър – ядран!

Садра-къведра ақунай Мухлисат адаз,
Кар-кеспидал машгъл яз, гъаятра аваз.

Къатламишиз жезмачир, ачухнай эхир,
Дуст Жигераз са юкбуз ада вичин сир.

- Мадни хъсан! Гъавайда мийир жув гъелек,
Пака фида чун аниз, кІанзава куьмек.

Ша лагъанва хутахиз къурухдай векьер,
Акъваз, «езне», акъудда чна ваз гъекьер!

Шайда йифиз феначир ахваризни гъич:
Фикирзавай пака гъикІ тухудатІа вич.

2

Шайда, са къат яцарни кутІунна гъелцик,
Югъ жедалди атанвай дустунин варцихъ.

- На гъелцикай вучзавай, бес туширни сад,
- Белки ана акъатин кІвалахар чаз мад.

Езне туш-е са затІ я, - хъуьренай Жигер, -
Икъван ирандидедал рикІ женни мегер?

Вири рекъе хъанай ам хъуьруьнар ийиз,
«Езнедикай» девахаз жагъанвай цІийиз.

- Ваз иниз ни эвернай лагъайтІа вучин? -
Фикирдик, ам хъфизни гагъ жезвай кІвачин.

Эхир абур агакьнай кІвалерин вилик,
Мухлисата къабулнай гичин кваз гъилик.

Яд теклифнай, тІалабнай экъечІун кІвализ,
КІвалахдалди са гъвечІи сивелай ийиз.

Тух я лугъуз гадайри ийизвай энгел,
Рахунрик кваз Гъавани акъатнай гъенел.

Жигеравай авунай жузунар къезил,
- Бес им вуж я, - суалнай, - вахъ галай жегъил?

Гуьлан гада? Хъанай хъи рикІиз ам чими,
КІубан яни, гъикІ я, хва, чи Цуруф ими?

Къве гъелцикай вучзавай, артухни тир сад,
Ана вири авайди кІунтІар я са вад.

Шеледаваз хкидай халади абур,
Вучда, пар къун багъна я, юкъ жезва какур.

Акъвазнавай Мухлисат къерехдихъай хъиз,
Рахунриз яб тагузвай амалар ийиз.

Къаз хкажиз, чуъхуъзвай яцарин тiишер,
Къацу хъанвай, рекъе нез паркьулдин пешер.

Вил язавай арабир Шайдадин патаз,
Гъакiни регъуъз авайди кiевера хуказ.

«Аман Аллагъ, вилерин гуърчегвал я вуч,
Абур патал гъайиф туш чанни ийиз пуч.

Килигзава – атiузва рикiел ви къацiар,
Налугъуди вегъезва пеленгди пацар...»

3

Лекъвер авай чiурубур тиртiани рекъер,
Нисиналди абуру чiугунай векъер.

Къвалахъ галай гапiалдай атiана, къве гъел
Кiарасарни вегъенай хкана гъенел.

- Векъни къурун хъувурай, хуъкведа чун мад,
Марк хкажда, ийида кiарасарни пад.

Са шумудра хтанай, куъмекар ганай:
Юг авунай, сам янай, цанарни цанай.

Къабулзавай Гъавади куъмекчияр хуш,
Гъар сеферда тукiвазвай демекдай са къуш.

Мухлисатни гадайрал шад жезвай пара,
Гагъ яд гваз къвез, гагъ хуърек, гъатзавай гара.

Ваъ, дидедиз сир тушир велед авай гъал,
Гъиссзавайди аквазвай кiанивилин тiал.

Къерехдихъай килигиз ашкъиллу рушаз,
Фикирзавай: «Заз ганач, белки гун гъадаз».

4

Гуърчег руш тир Мухлисат, акъадай виле,
Са шумуд кас хуърени гъатнавай геле.

Мел-мехъерриз, акъвазиз къарши патаз къвез,
Анжах адаз килигиз, вилералди нез.

Виридалай къузгъунди тир мирес Фетягъ,
Кицi хъиз гъатна гуъгъуъна, ийизвай икрагъ.

Садра адан дидеди Гъавадиз рушан
Ихтилатнай, къведани лугъуз гваз лишан.

- Руш лишандик квайди я, – атланай ада,
Лагъаначир лишандин иес вуж ятла.

Ибур ада авурбур гафар тир гъаклан,
Чизвай тирди рушазни Кушанбур таклан.

«Алатнава гъуъл къена им шумуд йисар,
Куьн дуьньяда амани, туш лагъай ксар.

Гъар камуна тваз члулав фитнедин хура,
Ивидикай абуру авуна гъура.

Лагъайтлани алемда амач мад эркек,
Чпиз аквач рушни ваъ, адан атлай кек».

5

Яргъа авай Куьлгедин хуьрелай хейлах
Яд члугвазвай вирида Иландин булах.

Гадарзавай вишсарин гапалдик пипин,
Къве члутхварди хвахварал къайи яд чпин.

Рушар жедай датлана булахдин рекъе,
Кварни къуьнуьхъ хъайила, гичин гваз гъиле.

Ник эчлена, садра геж хтайла клвализ,
Яд хъваз фейи рушаз квар жагъанай ичлиз.

Мичли тушир, тимил югъ аламай гена,
Кланзавай ам чарасуз булахдал фена.

Хуькведайла элкъвена, цай ацурна квар,
Эвер ганай къулухъай, къуна адан твар.

Килигайтла Фетягъ тир, экъечина рекъел,
Башламишной даллаяр вичин, квачир къел.

- Ви дидеди лишандик ква лагъанва вун,
Вуж я ам чи арада аклурзавай клун?

За кьин кьунва, къуй квезни чир хъурай а кар:
Къазунда за члугурди рекъелай зи цлар!

Захъ авайбур мад за квез лагъана вири,
Зи клвачел клвач вегъейдан клвач жеда куьруь.

- Рехъ це, - руша авурла къве вилни атлум,
Фетягъ къулухъ хъфенай, кац хъиз, кайи тум.

КУЪЛГЕДА ЯР

I

Рагъсуз патай кикІана Къелекьин югъвак,
Куълге хуър ква, аял хьиз дидедин къвалак.

Къве магъледиз пай хъанва – Вини ва Агъа,
Чеб-чпивай анжах са сурарин яргъа.

Пуд пад ачух чилер я, къилихъ гала там,
КІаняй физва, гъуэлягъ хьиз алчудар жез, кІам.

КІвалер ава Куългеда яхцІурни вад къван,
Саки вири са жуьре – накъвадин, къакъан.

Къузаяр я, ана рагъ акъада лап геж,
Къвал къвана хьи, гъафтейра куэтягъ жедач къеж.

Живни къвадай, адет яз, эхиррай зулун,
Намумкин я мад къведай яралди цІурун.

Къенибур я жемятар, сагълам руьгъ-жасад,
Лежберар я вирибур, чилер гвай, азад.

2

Хуър аквазва кардик квай цекверин кІунтІ хьиз,
Гъар магъледа хара къаз кІарасрикай гъиз.

Яран сувар атанва, гъафтедин къене
Аялринни жегъилрин пен жеда Гуъне.

Нуну ийиз къекъведа хуьре кІвалба-кІвал,
Гайи паяр аялри неда ахпа цІал.

Дамахарда гадайри, тваз спел-чуру,
Гъарда гъилихъ гъаларни кутІунда яру.

Гъуьжетарда гъилер къаз, къван гадриз залан,
Амма къал-къиж акъуддач йикъариз Яран.

Къулай вахт я кІанибур сад-садаз акваз,
Сирерикай рикІевай хелветдиз рахаз.

Йиф алукуьай, магълейра хьийида цІаяр,
Рушар къведа къилел къаз суварин паяр.

Дем къурмишда, кап ягъиз, ийида къуьлер,
АкІ жеда а береда – зурзазва чилер.

И сувариз талукъ я манияр къетІен,
Хуьрекарни махсусбур – тІач, гитІ, чуьк, цикІен.

КІанчІар туна бинедa, хкажна чарках ,
Ирид лагъай юкъуз цІай хъийида уртах.

Хуърерайни патав гвай жегъилар къведа,
Акъажунрай гъар жуъре бягъсина жада.

3

Тамун патай Куьлгедин далудихъ гала
«Чамаррин тІул» лугъудай дуьзенлух тала.

Чамар ийиз тежер къван чка я къулай,
Инсанризни акъваздай рув ава къвалай.

Ингъе къвезва атлуяр Чамаррин тІулаз
Сад-вад чпин пад хуьдай ксарни галаз.

Мухлисатаз шад хъанай, Жигерни Шайда
БалкІанраллаз майдандал хъайила пайда.

Шайда алай балкІандин Гумрагъ я лакІаб,
Къутаба я, асулдай жинсинин араб.

Ам гъайван я рикІ алай Цуруфан вичин,
Ихтиярда тунва къе, тІалабна, хцин.

Гумрагъакай ван тахъай авач жеди кас,
ГъикІ жанавур къенайтІа, яна ада кІас.

ГъикІ хер хъайи Цуруф, вич алгъана винел,
Душманривай хвенайтІа Аракул синел.

Са сеферда Куър вацІай, хъанвай яд артмиш,
АкъуднайтІа Цуруф гъикІ, жадайла батмиш.

Фиридик гъил хкІурла, ацукъда чилел,
Къвала дабан акъурла – акъалтда кІвачел.

Аламатдин гъайван я, чІал чидай хътин,
Къе Шайдадиз кичІезва адаз жез четин:

Сагъри раган пад хътин, вич аваз кІула,
Кат тебез, ам кумукъиз Чамаррин тІула.

Адаз ганва бубади меслят са шумуд:
«Пурар квайди кІаник ви – рикІелай алуд.

Алгъугъ вилик, фирида чин акъаз-такъаз,
КІвачер къведни атІумна, уьзенграл акъваз.

ГъакІ хъайила, ацалтда чІуларал ви пар,
Пурарини ийидач далудизни тІар».

Руван кьилел кІватІ хъанвай жемьтдин вилик
Къе магълуб хъун Шайдадиз тир зурба пислик.

Мухлисатаз акваз ам жедачни гъалиб?
КъейитІани къачудач ахътин ар-айиб.

Уьфтинин ван акъатна – гатІунна чамар,
Сифте кьилий Гумрагъан куьлуь тир камар.

Къвалараллай балкІанри ийизвай басхас,
Са тІимил рехъ фейила, хъхъана ихлас.

Къил галтадиз, шагъвардал къугъуриз фири,
Катзава ам къудалди, къулухъ таз вири.

На лугъуди кІвачер гъич хкІазвач чилик,
Анжах пен я кумайди абурун вилик.

Акъажунра гъалиб хъун хуьруьнди чара
Куьлгевийриз, акваргъал, залан я пара.

Галукъзавай Шайдадихъ къив гудай ванер,
Гида гурай кІандатІа къивни ваь, къванер!

Ам мураддихъ агакьна, гъалиб хъана ам,
Аксидарриз къалурна ада вичин къам!

Фена, гъалтна, вахчуна, лекьерин тегьер,
Пендал алай, гъунарди акъуднавай гьер.

4

Мухлисатни хъфенай гадайрихъ галаз,
Гьер хъиянай хутахна Гъавадин салаз.

Шайда гъалиб хъайиди гайила хабар,
- Жеч гъа! - лугъуз Гъавадиз шад хъанай санбар.

- Зи архайрин гъунара хъурай чпиз чир,
Татарханриз чидай туш гардан авун кІир.

Куьне зак къе кутуна, балаяр, лувар,
Куьне заз къе авуна халисан сувар.

МУЬГЪУЬББАТДИН ЖЕНГЕРА

I

Яр алахънай, Фетягъа ракъурнай илчи,
«КІан я, - лугъуз атанвай, - кьил гададиз чи».

Гъвади ам къабулнаи адетар тирвал,
Ганай адаз Цуруфан хцикай чирвал.

- Бегенмиш я, рази я абур чеб-чпел,
Акъваздач зун авай са веледдин рекъел.

Гъа икІ илчи Мухлисат це лугъуз атай,
Гъа атайвал хъфенай, жаваб гваз атІай.

Амма Фетягъ халисан Кушан хтул тир,
Кушур крар вирибур адаз къабул тир.

Парцик квай кал хтанай садра хана кІвач,
Ахпа къенай гъаятдал кутІуннавай кач.

Гъава тушир ятІани са кІусни тешвиш,
Фикирзавай, я къилел атанвай дуьшуьш.

Садра, сарин мелеваз рушни галаз ам,
КІвализ гъахъна, атІанай тараравай гам.

Чизвай, тирди и кІвалах Фетягъан къуьруьк,
Авуначир Гъавади ятІани чуьруьк.

- Чпин писвал чпиз хъуй! Алатрай чалай,
Гамунай хъиз, къацІ вичин акъатрай къвалай.

Чуру хабар гъасятда, шагъвардин жуьре,
Ида адаз хълагъиз, чкІана хуьре.

Са-сад къвезвай къил чІугваз, вуч гаф я лугъуз,
Зарар хъанвай Гъавадин рикІ-дуркІун къачуз.

Вах Санжани акъатнай Жигерахъ галаз,
Кардин себеб чириз кІанз, вахан сив акваз.

Са фикирдал атанай, Фетягъ я алчах,
Къалурайди абуруз «къецилна къалчах».

Жигеравай ван атай и чуру хабар,
Шайдадин рикІ тІар хъанай, хъанай ам къупар.

- Къегъал ятІа вич гъахътин, чун килигда ман,
Гъа къе-пака аквада за вичин дуван.

Фетягъ хелвет жагъурун тушир четин кар:
Хайдин тІула цІилинал хуьзвай ада хвар.

Цил дегишриз атайла пакадин юкъуз,
Ганай ада теменар Шайдадин гъутуз.

Гьал жедалди гатанай, тунай ам кIеве,
Вири-вири кьаз тунай, хьайивал, хиве.

- Гам хкида цIийиди, атIайдан эвез!
Мад хьийидач Гьавадин хизандал гьерез.

Гам хкана вегьенай чинеба кьурук:
КичIе тир мад акатиз Шайдадин хурук.

- Чаз хьайид туш чарадан затI кьачуз мукьуф, -
Акьуднай гам Гьавади мискIиндиз вакьуф.

2

Туширни кьван Фетягъни Кушан цIир, неве,
Башламишнай фитнедин чинебан дяве.

Гьа хизандин арадай акьатнай кьецихъ,
Гала лугьуз Мухлисат Цуруфан хцихъ.

Чизвай хьсан Гьавадиз, фитнедин иес
Тирди патан инсан ваъ, жуван кицI-мирес.

- Квазни кьамир, чан бала, сивер я кьацIай, -
Лугьуз ада рекьизвай Мухлисатан цIай.

Амма гагъ-гагъ акурла рушаз хьанвай дерт,
Бамишдай кьван фена сад, вични жезвай перт.

Хабар ганай Жигераз: «Кьуй рикIик тахъуй,
Гуьландаз лагъ, чи патаз мукьвара татуй.

Акьуднава рушакай фитнеяр чIуру,
Квез я вегьин цIайлахдал мад цIамар кьуру».

Физ кIан хьанай Шайдадиз Куьлгедиз сифте,
Акьуддайвал цавариз алчахрин тефте.

Амма рикIиз хганай гуьгьуьнлай сабур,
Секинарда лагъана масакIа абур.

(Давам кьведай нумрада)

Тыкаят

Нариман
ИБРАГЪИМОВ

ВАТАНДИЗ РЕХЪ

Повестъ

УЪМУЪРДИН ХЪУТИАЛАР

- Я Аллагъ! Я Аллагъ! Я Аллагъ! Аквада хъи ихътин югъни. Гила къванни зун ви регъимдикай хкудмир,- чилиз метІер яна, ацукъна, цавуз тамашиз рахазва ва дуъа ийизва къазаматдин чІулавни рагъу рангунин партал бедендал алай итимди.- Вуна заз уъмуърдин вири аламатарни керематар, верцівилерни туькъуьлвилер, гъалибвилерни магълубвилер, шадвилерни пашманвилер къалурна. Гагъ зун, ракета хъиз, цавуз акъудна, гагъ тІурфандин хура гъатай къуш хъиз, гъа цавай гъана чилел, синер алай къванерал гъалчна. Вилер аваз буьркъуь, мефтІер аваз кими авуна. Зи хъсан кардайни писдай къил ахкъатнач. Заз зун, суьгъуьрда тунвай бейниван хъиз, вуж, вуч патал яшамиш жезвайди ятІа чиз амукънач. Я Аллагъ, Вуна за авур къван ахмакъвилерилай, тахсиррилай гъил къачу, гунагъар гъалал ая.

Итим кІвачел къарагъна. Ам юкъван буйдилаь са тІимил къакъан, шумалвал квайди, амма беден къуркъушум цана ацІурнавай хътинди, яшар яхцІурдалай алатнавайди тир. ЧІулав чІарар ва лекърен хътин нер кваз такъунайтІа, ам славянрин, европавийрин юкъвай акъатнавайди яз гъисабдай. Итимдихъ вили-вили вилер, лацу, са тІимил яргъивилихъ алгъанвай, элкъвей хъуькъверин чин, санлай къачурла, хуш жедай акунар авай. Анжах алай парталди, далудихъ галай чІулав вешмешокди, ам ачух дуьньядиз килигзавай тегъерди адан кутугай акунрик синих кутазвай.

Итимди къвед-пуд кам вилик къачуна, вич экъечІай ракъун зурба вараьриз, къве метрдилаь къакъан ва къилелай цацар алай сим чІугунвай жагъундин къене авай рагъу, нин хъайитІани гуьгъуьл чІурдай шикилдин дараматдилаь вил аладарна.

- Муьжуьд йис. Муьжуьд,- рахана итим мад вич-вичив.- БарбатІвлин, зулуматдин муьжуьд йис. Акъатна хъи, акъатна гъа. Инанмиш тушир зун и югъ аквадаьдахъ. Агъ, эхиримжи варцар, йикъар... Декъикъаяр, се-

кундарни кваз гьисабзавай гъа. Ингъе ачух дуьнья. Азадвал. Садалайни аслу яз амач. Амма рикIе шадвал авач.- Итим цавуз, ахпа и патахъ, а патахъ килигзава. Адаз варарин вилик квай автомашинар, чпин гъуьлерин, стхайрин, рухвайрин патав гуьруьшмиш жез, абуруз суьрсет гваз атанвай инсанар аквазва.- Я Аллагъ, вучиз инсанар икъван азгъунбур, пехилбур, нефслубур, инсафсузбур хъанватIа? Гъа и алчах ерияр себеб яз зунни, вишералди масадбурни и къазаматдиз акъатна. Ингъе тамаш, гъикъванбур – диде-буба, вах-стха, юлдаш-сирдаш – атанватIа, гъа инсанвал квадарнавайбурал, багърийрин рикIер тIарнавайбурал кьил чIугваз. ИкI ятIани, мукъвабурун умудар атIанвач, абур чпин «алчахар, угърашар, къанлуяр» дуьз рекъел хкведайдахъ инанмиш я. Амма муьжуьд йисан къене зи патав я диде, я паб атанач.

Итим инсанривай са тIимил яргъал къекъечIна, чилел ацукъна.Адан вили-вили вилер накъварив ацIанвай. РикI, на лугъуди, менгенагда гъатна, са куь ятIани чуькъвена. Вичизни хабар авачиз чапла гъил рикI алай чкадал фена. Са шумуд легъзе гъа икI алатна. РикI менгенагдин сарарикай хкатай хътинди я, итимди рикIелай гъил алудна, цуру хват тIуьрдан хътиндаз ухшар чиник миливал ахкатна. Ада дериндай нефес къачуна, ахъай хъувуна.

- Жегъил кас, ваз писзавани?- хабарсуз гъа япал гайи суалди итим кхунарна, гъатта ам кIвачел къарагъарна. Низ чида, хиялри ам гъиниз тухванвайIа. Адан вилик, язух къведай жуьреда тамашиз, пара хуш акунрин руш акъвазнавай. Экуь вилерин, фиринекIедал чуьхвенвай хътин цIалцIам, къенивал аквазвай чинин, жегъил, назик бедендин иеси. Белки, яшар къанни цIудалай алатнавачир.

- Ваъ, ваъ, вири хъсан я,- жаваб гана итимди.

- Багъишлмиша, заз Куьн...

- Жедай крар я, зун фикирри яргъариз тухванвай... - Руш итимдиз дикъетдивди тамашна.

- Куьн дустагъдай ахъай хъувунвайди яз тахъуй гъа?

- Эхъ, вун гъахъ я.

- Зун стхадиз суьрсет вугуз атанвайди тир. Гила хъфида.

- Сагъвал гурай Квезни, стхадизни. Ам ахъайдай вахтни мукъвал хъурай.

- Алхишдин гафарай сагърай. Белки, Квез зи стха чида, Валерий Громов, адан къанни къве йис я.

- Чида, гъелбетда, вижевай гада я Куь стха.

- АкI ятIа, ша чуни таниш жен. Зун Людмила я.

- Зун Шагъ я.

- Шагъ? Хкетрик квай Шагъ? Заз хуш я. Гила зи стха ана гъикI авайди ятIа, ахъая заз.

- Хъсанзава ам. ВикIегъ гада я.

- За гъайи затIар адал агакъдатIа?

- Вири тахъайтIани, чIехи пай агакъда.

- АкI ятIа, хъсан я. Адак хкуьрдайбур авач хьи ана? И дустагъра инсанрин кьилел тегъизвай писликвилер авачалда къван.

- Чуьнуьхдач за, авай крар я. Жува фикир ая, инриз аватнавайбурун

чІехи пай чІуру крарин иесияр я эхир, инин шартІари абур мадни пехъи, дили ийизва. Гъа са вахтунда ина вичин къанунарни ава, абурал вирида амални ийизва. Къиле гар авайбур писликовилерикни акатзава. Ви стхадик кядайбур заз акунач.

- ГъакІ къванни хъурай...

Автобус атана, инсанри адаз акъахиз гъерекатна. Шагъ фена, къулухъ къиле ацукъна. Ада вичин хиялра сирнавзавай. Гагъ лепейрик акатиз, гагъ хкатиз. Куътягъ тежезвай, рикІиз секинвал тагузвай хиялар. Муъжуъд йис ам хайи макандивай, хизандивай, багърийривай, дустаривай къакъатна. Муъжуъд йисуз ада дустагъдин баландадикай дад акуна. Муъжуъд йисуз адакай саки вирида хъелна. Абуруз ам герек амукънач. Паб аяларни галаз вичин бубадин кІвализ хъфена. Дах, вахан гъуъл, гиран стха душманри яна къена. Зулуматдин и телефвилер эхиз тахъай дидени месе гъатна. Стха хизанни галаз Калининграддиз акъатна. Ам къведра атана зи патав, къведра. Манашаллагъ Алисманаз, имидин хциз. Ам зи къайгъуда хъана, амма са бубадинбур ваъ. Гила зун нин патав хъфида? Бейнида ихътин туъкъуъл, залан фикирри агъавалзавай итимдиз вахт гъикІ фенатІани чидач. Автобусдин шоферди «ракъун рекъин вокзал» лагъана малумарайла, ам тарпна кІвачел къарагъна ва ракларихъди фена. Чантани гъилик къуна ам вокзалдин къенез гъахъна ва поезддрин расписание кхъенвай еке къул куърсарнавай цлаз мукъва хъана. Сифте нубатда ада Къибледихъ, Махачкъаладиз, Бакудиз физвай поездрин гъакъиндай чирна. Дуъм-дуъз къибледихъ хъфизвай поездар авачир, сифте Ростовдиз ва я Минводдиз, анрайни жуван терефдихъ хъфена кІан жезвай. Анриз физвай поездарни йифен сятдин кІуъдалай къулухъ авай. Шагъа Челябинск областдиз физвай поездрин гъакъиндайни чирна.

Дагъларин уълкведиз хъфизвай итимдиз Челябинскда вуч кар хъуй эхир? Авазвай, авазвай. Дустагъда ам урус лезгидихъ галаз таниш хъанай. Эхъ, халисан урус-лезги. Жумарт, викІегъ, халис пагъливан хътин сад. Адан буй къве метрдив агакъзавайди тир. Адахъ гъяркъуъ юрфунин къул хътин капашар, ракъун лашар хътин тупІар авай. Лезги Аслана-Арсения михер, ракъун тІвалар къвечІилардай. Ада кукІваз гъуд вегъей кас яргъалди вич-вичикай квахъдай. «Гъулдан лезги» лакІаб алай кас Шагъалай пуд йисан гуъгъуънай дустагъдиз аватнай. Аламат, ам гъеле гъидалди, дустагъда авайбуруз «Гъулдан лезги» иниз ракъурнавайдакай хабар хъанай.

«Гъулдан лезги»? Са патахъай Шагъаз «лезги» гафуни чим гузвай. Маса патахъай ам фикирдик акатнавай. Ватанда амаз адаз ихътин лакІаб алай ва бязи къефлейрин арада машгъур лезгидикай ван хъайиди тушир. Адан тІвар къурла бязи дустагърик зурзун акатзавай. Ахътин лезги аквада лугъуз Шагъ вилер алаз хъана. Са шумуд югъни алатнач, дустагърик ван акатна: «Гъулдан лезги гъанва». Шагъаз ам жагъуриз, ам акваз кІан хъана, амма алахъунар бадгъавая фена. Садавайни адаз дуъзгуън хабар жагъанач. Са нянихъ, месик экечІнавайла, Шагъан патав къвед атана.

- Вун тирни «Гъулдан лезги» жагъурзавайди?-векъиз хабар къуна къилер цІалцІамдиз тунвай, вилерай инсафдин гъиссни аквазвачир, малкамутрин суфатар алайбуру.

- Эхъ,- лагъана Шагъа,- са тІимил кичІни акатна.

- ЯтІа, акат вилик!- буйругъна атайбурукай сада.

Малкамутри Шагъ «Пахан» авай камерадиз тухвана. Къенез гъахъ- намазди адак зурзун акатна. «Пахан» ва мад къуд итим столдихъ ацукънавай. Абурун вилик гъар са нямет алай суфра дуъзмишнавай. Къваларихъ къуд-вад дустагъэгъли, нуькверар хъиз, «Паханан» гъар са буйругъ гуъ-злемишиз акъвазнавай. Анжах эмир це, абуру тІвар къур касдин къилни галуддай. Къазаматда ихътин дуъшуъшар садни къвед хъанвачир. Шагъаз и кар лап хъсандиз чизвай.

Алатай пуд йисан къене Шагъаз дустагъдин кхъин тавунвай, амма вирида амалзавай къанунар хъсандиз чир хъанвай. Ада, куърелди салам гана, вич атанвайдакай малумарна. Саки вирида адахъ къилер элкъуърна, амма садни раханач. Итимрин арада сад течирди авай. Ам вилерин кІа-никай хъиз, дикъетдивди тамашна, ахпа вичин патав чка авуна ва «ша, зи къвалав ацукъ» лагъана, теклифна.

Шагъ ацукъна. «Паханан» «утагъда» суфрадихъ ацукъарун...Идан нетижа я пашманди, я хъсанди хъун лазим тир. Гъавиляй рикІи гъалаба къачунвай. Шагъ вичин секинвал хуъз, дустагърин башчийриз зайифвал къалур тийиз алахъзавай, амма беденда гъатнавай зурзун квахъзавачир.

«Паханан» къвалав гвайди яшар яхцІурни цІудагъ агакъзавай, атІугъай къацу вилер авай, чапла хъуькъвел чукІулдин ва я маса атІудай яракъдин гел аламай, терсвал квай, вичин ханвал, шагъвал са артухъ къалур тийизвай, амма кар чкадал атайла, са манийвилини хурани акъваз тийидай жуърэтлувал авай хътин итим тир. Шагъ вилер алуд тийиз адаз килигзавай. «Пахана» Шагъан виликни герек къапар эцигун тапшурмишна. Нуькверри гъасятда кружка, тІур, бади эцигна. Сада кружкадиз эрекъ цана. Вирида хъвана.

- Вун яни зун акунихъ цІигел хъанвайди?- фан кІус сивиз тухуз агакъдалди векъи, амма хата квачир сес акъатна. Шагъа фу авай гъил агъуз хъууна, къвалав гвай итимдиз тамашна, вилер вилера туна. «Эгер им Гъулдан лезги ятІа, зун негри хъун герек я. Лезги гъинавайди я, халис урус я ман. Вири кІалубар, чин, вилер, чІарар» лагъана рикІяй дагъвиди.

- Заз Куън чидач, заз хъанайтІа, «Гъулдан лезги» акуна кІанзавай.

- Гъам зун я. Гила лагъ жуван дерди.

- Зунни лезги я.

- Лезги?

- Эхъ, амадагъ,- рахана «Пахан», ам викІегъ лезги я. Адан тІварни Шагъ я.

- Шагъ? «Гъулдан лезги» кІвачел акъалтна ва столдихъай са кам къулухъди къачуна.- Къарагъ кван, Шагъ!- эмирна ада лезги чІалалди, чина хъвер къугъваз.

Шагъ пагъ атІана, вичин вилерихъ ягъан тийиз ва чина хвешивал авай пагъливан хътиндаз тамашиз амукъна.

- Къарагъ, къарагъ,- хъуьтуьлдиз тикрарна «Гъулдан лезгиди», -инихъ ша, дагъустанвийриз ватандашар къаршиламишдай адетар авайди я эхир,- михъи лезги чІалалди, гъа къасумхуьруьнви, хпежви, мегъарамдхуьруьнви хъиз рахана ам.

Шагъ тарпна къарагъна ва «Гъулдан лезгидин» къужахда гъахъна. Абуру сада-садан далудиз кап яна. Пагъливанди кІарабриз тІар жедалди Шагъ вичин менгенагар хътин къужахда чуькъвена, адай чакъракъарни акъатна.

- Гила, дуст-кас, вуна са фикирни ийимир, вун ина гъа ви тІварцІиз кутугайвал, Шагъ жеда. Дустар,- урусдал рахун хъувуна «Гъулдан лезги»,- куьнни мяггтел хъанвани? Ина ахътин тажуб жедай са карни авач. Зун халис урусдин велед я, амма Лезгистан лугъудай пара гуьзел макан-да яшамиш хъана зун. ГъвечІи чІавалай. Анин инсанарни пара лайихлу, гъуьрметлу, викІегъ, жумарт, дуствал хуьз чидай вафалубур я. Абуру диде-бубадиз, заз, чи хизандиз авур хъсанвилер за садрани рикІелай алуддач. Зун лап жуван стха, ам заз авайди туштІани, акур къван шад я. Шагъа вич ина тир къайдада тухунални зун рази я. Къенлай къулухъ амни чи къефледин итим я...

Шагъан шадвилехъ къадар авачир. Сифте йис ам патал лап къазаматдиз элкъвенай. Алчохрин жуьреба-жуьре кІватІалриз ам чпиз муьтІуьгъариз, чпин вач-хъшадиз элкъуьриз кІан хъана. Са шумудра кукІунрикни акатна, ахвар тавур йиферни гъисабна, карцердани гъатна, «Паханан» гъилибанри тух жедалди гатунни авуна, амма Шагъ вич вич яз амукъна. Ихътин уьткъемвал, лигимвал акурла, «Пахана» лезги секин тун буйругъна. Мад Шагъ инжиклу ийидай, адавай рикІел акъалтай истемишунар ийидайбур амукънач.

«Гъулдан лезги» дустагъдиз акъатайдалай гуьгъуьниз Шагъан мичІи, серин йикъар экуьбуруз, гуьлуьшанбуруз элкъвена лагъайтІа жеда. Пагъливанди мукъвал-мукъвал адаз вичин патав эвердай, къведни лезги чІалал рахадай. Урусди Шагъаз вичин уьмуьрдикайни ахъайнай.

Ватандин Чехи дяведив эгечІайла, Белоруссияда артиллериядин дивизияда къуллугъзавай капитан Свиридован хизанни, маса офицеринбурухъ галаз тади гъалда далу патаз акъуднай. Абур аваз физвай поездар, автомашинар са шумудра фашистрин бомбайрикни акатнай. Хейлин инсанар телеф хъанай. Гена Свиридован паб Татьяна, къве аял – Наташани Алексей – сагъ-саламатдиз амукъна. Дагъустандиз рекъе тур абуру Белиждин станциядал ери къуна. Ракъун рекъин училище куьтягнавай Татьянадиз станциядал кІвалахни гъатна.

Дяведин йисара станциядал пара гуж алай. Къиблепатан Дагъустандихъ галаз авай алакъа гъа и гъвечІи еридилай гатІунзавай. Хкизвай ва фронтдиз ракъурзавай къван парар гъа инал авудзавай, вагонриз язавай, рекъе твазвай. Агъзурралди итимарни Ватан хуьз гъа и станциядилай рекъе гъатзавай. Хирер алаз хквезвайбур, далу патаз акъудзавайбур авудзавай. Станциядик юкъуз хъиз, йифизни инсан, юзун жедай. ДатІана къилел паровозрин сириставрин б-у-у-у-дин ванер жедай.

Пис кичІ, къурху кваз садрани такур чкайриз акъатай Татьяна, чпив эгечІзавай дуьзгуьн гъал акурла, гъа сифте гъафтейра секин хъана. Бахтунай хъиз, лезгияр камаллу, регъимлу, къал гвачир, гъавурда акъадай, гъуьрмет авуниз лайихлу инсанар тир. Ам вичиз хабарни авачиз Жнахалум лугъудай дишегълидихъ галаз акахъна. Адаз са гъилле урус чІал чидай. Фадлай хизанни галаз станциядал яшамиш жезвай адан гъуьлни фронтда авай. Дишегълидин цІикъвед, цІуд йисавай къве хвани надин-жар, амма дидедин куьмекчияр тир.

Жнахалума чеб иниз дагъларай атайди, анра пара къакъан дагълар, яйлахар, гуьзел чкаяр, дармандин ятар авайдакай ихтилатардай. Дяве

куьтягъ хъайила, дагъдин хуьруьз тухуда лугъудай. Наташадикай чкадин-буруз Надият, Алексеякайни Али хъанвай. ДатІана куьчедин «пачагъриз» элкъвенвай аялриз фад лезги чІални чир хъана. Дявээр физвай областраи далу патаз гзаф къадарда украинвияр, белоруссар, урусар акъуднавай. Абурукай хейлинбур Белижда амукънавай. Гзафбур улакъар тежез, са шумуд йикъаралди станциядик кумукъдай. Аялар фад чеб-чпикни акахъдай, абурухъ галаз рахаз чкадинбуруз урус чІални чир жезвай.

Четинвилер пара ацалтнатІани, дердисервилер гзаф гъанатІани, дяве эхирдиз атана. Татьянадин гъуьл Николайни метІелай агъуз эрчІи кІвач галачиз хтана. Аяларни кІвачел акъалтна. Надият гъуьлуьз фена. Алидиз мехъерна. Къве йисалай адаз вичин свас Светланади хвани багъишна. Адал Аслан тІвар эцигна, амма бубади шагъадатнамада Арсений тІвар кхъиз туна. Гъа икІ аялдал къве тІвар акъалтна. Куьчеда ам виридаз Аслан, школада Арсений тир. Гуьгъуьнлай хизанда Елена тІвар алай рушни пайда хъана.

Дяведилай гуьгъуьннин къад йис алатнавай, амма уьлкведа яшайишдин гъалар тарифдайбур тушир. 1960-йисара хейлин чкайра каш гъатна. Инсанар фан, гъуьруьн суракъда туьквенрихъ, пекарнийрихъ, техилдин базайрихъ суткайралди нубатар къуна акъваздай.

Гъелбетда, 1940-йисарив гекъигаЙла, Белиж станция хейлин чІехи хъанвай, ам поселокдиз элкъвенвай. Иниз дагъдин са шумуд хуьрйа дагъвияр куьчарнавай. Авайвал лагъайтІа, ина Къиблепатан Дагъустандин гъар са хуьруьн векилри ери-бинейр кутунвай. Гъавилай къайдасузвилерни, чуьруькарни, кукІун-чухунни, чуьнуьхунар-тарашунарни мукъвал-мукъвал жезвай. Станциядилай къибледихъ ва кефердихъ датІана пар чІугвадай ва пассажирар тухудай поездар физвай, гзафбур инал акъвазарни ийизвай. Гъар юкъуз станциядик зая хъанвай куьчейрин «генералриз» амукъзавайди чуьнуьхун, гишин руфунар ацІурун тир. КІвалерай тухдалди фу гъатзавачир эхир. Вагонриз чинеба акъахиз пассажиррин шейърни, вагонрай цемент, тахтаяр, ракъар, автомашинрин, тракторрин, гъилик акатай, ял жедай вуч хъайитІани чуьнуьхзавай, ахпа игътияж авайбуруз масани гузвай. Гъа и чуьнуьх-гумбатІрин дестедик Асланни акатнавай.

Белиждин тамара, къук квай миянлу, хъуьтуьл ва гарарикай хуьзвай чилер тирвилай, поселокдин, Белиж, Нуьгди хуьрерин агъалийри анра салар кутунвай. Афнияр, серкер, картуфар, хъарпузар, халияр, помидорар цазвай. Майваяр агакъун кумаз поселокдин къанчанахъри саларал гъужумардай. Незвайдалай кІур гузвай майваяр гзаф жедай. Им иесийриз еке зиян тир. Ихътин вагъшивал акур иесийри, гъиле гъатайла, чуьнуьхгумбатІар яд кІан жедалди гатадай. Катзавайбурухъ тфенгдин къирмеярни ахъайдай. Къуншийрин багъларай емишар чуьнуьхунни адетдин кар тир.

Гъелбетда, ибур гада-гуьдуьвилини женжелвилерай къазвай. Чарадан багъдай, салай майва-емиш чуьнуьх тавур гадаяр жедайди яни? Амма Аслан вичизни хабар авачиз халис тарашчийрин гапІалдик акатна. Абуру КІвалер, туьквенар атІузвай, станциядик къуд патахъай къвезвай ва хелветдиз амукъзавай инсанривай шей-шуьй къакъудзавай. Поездрални гъил вегъезвай.

ГапІалдин къиле Рим-Крым янавай, душтагъда ацукъна хтанвай жуьрэтлу, амалдар, вучиз ятІани «Къиф» лакІаб алай Батман лугъудай гада

акъвазнавай. Белижда чуьнуьхгумбатІрин маса дестеярни авай, амма абурухъ «Къифрен» дестедихъ хътин терсвал, угъривал авачир. «Къиф» чпин чІуру крарин гелер тазвайбурукай тушир. Ада гадаяр вири рекъерай вердишарни ийизвай. Спортдални машгъуларзавай. Адахъ вичи туькІуьрнавай тапанчярни авай, амма амадагрикай и кар сад-къведаз чизвай.

Эгер сифте къилерай Аслан рекъер вилив хуьзвайди, хаталувиликай хабар гузвайди яз ишлемишзавайтІа, ахпа амни «кардик» кутуна.

1966-йисуз Къиблепатан Дагъустанда 7-8 баллдин залзала хъанай. Дагъдин са шумуд хуьруьн агъалиярни Белиждиз эвичІна. Поселокдиз гъахъзавай къекъуьндилай агъуз атайла, рекъин чапла пата, консервирай заводдин къулухъ, ракъун рекъин, къарасудин къваларив цІийи магълеяр-хуьрер арадал атана. «Къифрен» дестеди ара-ара и хуьрерин агъалийрай гъарай-эвер акъудзавай. КІвалера кас-мас авачирла, викІегъдиз физ, багъа шейэр, пул, дамахлу партал чуьнуьхзавай.

Асланан сифтегъан «карни» куьч хъанвайбурун кІвал атІунихъ галаз алакъалу хъана. «Къифре» лагъайвал, кІвалера касни авачир, гъавилий гадайри са артух къалабулукъ квачиз чпин вил хкІур, къуш квай вири затІар хчІална.

Сиве дад, жибинда пул гъатай къучийрин жергейриз къабулай жаванриз гъар са югъ сувариз элкъвенвай. Абуру пака чпин къилел къведай ва туьхкІуьриз тежедай къазайрикай фикирзавачир. Башчидихъ инанмиш гадайриз гъамиша чеб балкІанрал аламукъдайди хъиз авай. Амма им ягъалмишвал тир. Милициядин къуллугъчяр абурун гуьгъуьна гъатнавай, вучиз лагъайтІа, поселокдин халкъдикни ажугъ акатзавай. Къурумсахар суддин вилик акъвазарна кІанзавай.

«Къифре» гъар са тарашун мукъаятвилелди, амалдарвилелди тешкилзавай ва чуьнуьхай затІарни анжах са вичиз чидай фура кІевзавай. Ахпа, вахт алатайла, Къубадиз, Хачмазиз тухвана, маса гудай.

ЦІийиз куьч хъанвайбурун магъледай кІвал атІайла, поселокда вижевай гъарай-эвер акъатнай. Иесияр къуш квайбур тир, итимди заготпунктунин директорвиле кІвалахзавай. Хцин мехъеризни гъазур жезвай хизан. Къачагъри сусаз гъазурнавай вири шейэр, пул, къизилар чуьнуьхна. И чІуру агъвалатди Асланаз еке таъсирна. Къве йикъалай адаз чпи нин кІвал атІайди ятІа чир хъана – вичихъ галаз са классда кІелзавай Герейханрин кІвалер. Аслан ажугъдив, наразивилив ацІана. Ада гила чпи ийизвай алчах кардин мусибатлувал къатІана. Герейхананбурун кІвале яс гъатнавай. Адан дахдини, мехъерзавай стхадини къачагъар малум хъанмазди, яна рекъида лугъуз, малумарнавай. Милиционерри шак физвайбур къазвай, силис тухузвай, гъайиф хьи, галкІидай гел гъатзавачир.

Аслана и ламатІвал ийидачир, эгер виликамаз кІвалер нинбур тирди чидайтІа. Поселок къуд патахъ чкІанвай. Санал кІелзавайбурун виридан кІвалер алай чкаярни чир хъун мумкин тушир. Аслана рикІивай гъайиф чІугвазвай ва адаз вичикай пара хъел авай. Ам куьчейризни эхкъечІзавачир. Адаз пара утанмиш хъанвай. Пака ада гъа икІ маса юлдашдин кІвалерни тарашда. «Ваъ, ваъ, мад зун анрик кумач. За кІвалерай чуьнуьхунар хъийидач», фикирна ада.

Эхиримжи йикъара къилди кІвале авайла ада виш сеферда и гафар тикрарна. «Хъийидач, за «Къифрезни» лугъуда, лап адан шайкадикай хкечІни ийида, амма инсанриз, юлдашриз зиян гудач».

«Къифрен» истемишунрикай сад ихътинди тир: кар авурдалай гуьгъ-уьниз садани общественный чкайра кьил къалурдач, дустарихъ илифдач, куьчейра са артух пайда жедач, жуван хсуси кардал машгъул жеда. Эгер милициядиз аватайтIа, кисун, жавабриз куьрелди жавабар гун, са куь-никайни хабар авачирди къалурун. Гъазурнавай алибидални кIевиз акъ-вазун.

Са шумуд югъ тир Асланаз «дустарни» такуна, гъавилъй ада мадни дарихвал гъиссзавай. Къуншийривай ван хъайивал, милиционерри чпин учетда авайбурни, куьчейрин «генераларни», «Къифрен» шайкадикайни бязибур отделенидиз тухвана, амма чуьнуьхгумбатIрин гел жагъанач. И карди Аслана рикIе секинвал твазвай, амма вахтуналди. Арабир адан бейнидиз фикир къевзвай, отделенидиз фин, силисчийриз хиве къан. «Къифрен» сирер дуьздал акъудун. Ахпа, ахпа и кар, хаинвал ваз ни гъалалда? «Дустарикай» сада руфуниз чукул сухда. Диде-буба, вахни къурхулувилик кутада. «Ваъ, ваъ, им итимвал жедач. Анжах кIвалер атIуникай за кьил къакъудда» къетIивилелди фикирна Аслана. Гададиз вичин патавни милицияр къевз, къуна тухунихъай кичI авай, амма гена акъатнач. Гъалаба кваз пуд гъафте алатна. Амадагрикай сада Асланал кьил чIугуна. «Къифрен» разведчик. ГъакIан къуру хабарар къуна, поселокда авай гъалдикайни малумат гана, хъфена.

Аслана вичин фикир дегишарнавачир. «Къифрен» буйругъдалди гада-яр яваш-яваш майдандиз эхкъечIзавай. Ада гъардал харждай тIимил-шимил пуларни агакъарнавай. Жегъилар кинойриз фидай, Дербент шегъердиз илифдай, ресторанрин хуьрекрикай дад аквадай...

Нубатдин сеферда къефле кIватI хъайила, Аслана, къурху квайтIани, «Къифрез» вичин къаст малумарна. Башчидин чина яр куькIвена, на лугъуди, агъургъан акъатна чиниз, вилера хъел, ажугъ гъатна. И арада Асланаз гуьзлемиш тавур кар хъана. Мад къве гадади адан тереф хвена.

- Вуч я, гаф-чIал саднавани?- пIузаррик хъвер кутуна, амма вилерай зегъер чкIиз жузуна «Къифре».

- Ваъ,- рахана Аслан.- За жуван фикир ачухна. Къедалди за и кардикай садазни лагъайди туш. Чна чи инсанриз зиянар гузва. Им дуьз туш.

- Кис кван садра!- гъарайна «Къифре».- Ваз вуч чизва эхир. Зиянар гузва. Зиянкарриз, зи, ви, ибурун хизанар алажзавай къурумсахриз? Чна абурун гъалалсуз девлет я вахчузвайди. Ваз чидани, а нахалди куь бубайривай серкер, памадурар, афнаяр квяй къабулзаватIа? Кепекрай. Вичи абур ахпа квяй маса вахкузватIа? Манатрай! Гъа икI чпиз ацукъай чкадал агъзурар къазанмишзава. Чи дидейри, бубайри кузвай ракъинин кIаник анжах недайди, алукуадайди патал зегъмет чIугвазва, абуру чпиз хъсан кIвалер эцигзава, абур гуьрчег мебелдай, гамарай ацIурзава, машинар къачузва. Анжах гъахътин алчахрилай чна къисас вахчуда, абуруз халкъдивай къакъудзавайди иливардач. Гъавурда акъунани куьн, гъахъвал кIанзавай игитар. Чир хъанани квез чибурни чарабур вужар ятIа?

Инлай-анлай гадайри «дуьз я, гъакI я» лугъуз башчидин тереф хвена. Фикир авурла, ам гъахъ тир. Гъакъикъатдани, и жуьредин ихтилатар Асланаз куьчейрайни, къуншийривайни ван хъанай. Ракъун рекъел кIвалахун гъикъван агъурди, заланди ятIа адаз вичин вилералди аквазвай. Бязи йикъара дахдихъ рахадай аман амуькдачир. Ам хтана, чилел вегъенвай месел яргъи жедай. Са-са хупI чай хъваз галатун квадардай ада. Рагъ,

марф, жив, аяз ава-авач талукъ тушир, ктІанвай шпалар, ханвай рельсер дегишарун, рехъ датІана къайдадик кваз хуън чарасуз тир. Вацра ламари хъиз кІвалахайла, дахдиз гузвайди вишни цІуд манат тир.

«Къифре» дуъз лугъузвай, бязи угърашри халкъ алажзавай, адавай рагъ алай юкъузни къакъудзавай. Ихътин азгъунвал, инсафсузвал абуруз гьалал авун дуъз жедачир. Са вахтара КІири Буба лугъудай касди девлетлуйривай вахчуз кесибриз пай хъийидалдай. Гъахътин къуччагъ тир ам. Гила «Къиф», чунни гъахътин къуччагъар я ман. Кесибрин патал алай, абурун ериндилай къисас вахчузвай.

Вуч лагъайтІани, башчидин гафарик къел квай. Дахдизни дидедиз заз са бегъем шалвар, пенжек къачудай мумкинвал авач, чна кІвал атІайдан хъиз костюмарни, велосопедни, маса затІарни авай. Адан дахди зи дахдилай артух зегъмет чІугвазвачир эхир. Гена датІана хъуърез, зарафатриз кимерал жедай. Станциядик квай ресторандайни аквадай ам мукъвал-мукъвал.

Мадни фикирар, веревирдер хъувур Асланаз «Къифрек» кутадай тахсир жагъанач. Хсуси ксарин кІвалерал гъилер яргъи ийидайлани, ада кІвалин иесидин къазанжияр гъинай къевезвайди ятІа чирдай. Эгер абур ришветбазвилехъ, тарашунрихъ, халкъдивай къакъудинихъ галаз алакъада авайтІа, викІегъдиз «къисас» вахчуз фидай.

Угъривилин рехъ гъамиша ачухди, къазанжийрихъ, гъалибвилерихъ тухудайди жезвайди туш. Ада вун уьлендизни ялзавайди я, къазаматдизни акъудзавайди я.

Хабарни авачиз «Къиф» къуна. Адан гуьгъуьна талукъ ксар авай къван. Нубатдин сеферда Къубадиз фидайла, ам чуьнуьхнавай шейърни гваз къуна, амма ада вичин юлдашрикай садни маса ганач, вири тахсир вичин хивез къачуна.

Адан «амадагрикай» къвед мад милициядин гъиле гъатна. «Рубас» санаторийдиз ял ягъиз атанвай са дишегълидал гуж гъалиб авур ягъсузриз катдай, кІеви хъжедай чкани гъат хъувунач. Абур дишегълиди арза авур гъа пакад юкъуз къуна.

ЯтІани угъривилиз къил янавай ва башчидикай магърум хъанвай гадайри, кац акур къифери хъиз, чпиз муртІара, тІеквера кІеви жедай чкаяр жагъурнач. Азадвал гъиссай абуру гена викІегъвилелди, зиреквилелди чапхун-тарашуниз къил яна. Поезддин вагонра аваз тухузвай автотехникадилай (автомашинар, тракторар, комбайнияр) частар алудиз, майишатриз маса гун тешкилна. Им акъван кутугай савда хъана хъи, чкадин милициядиз арза ийидай касни авачир. Ида гадайрин иштягъар мадни ачухарзавай. Абур, вагонриз акъахиз, техникадин частар алудиз, гъерекатдик кваз физвай поездрай хкадар хъийидай устІарриз элкъвенвай. Араблинкадин станциядилай вагондиз хкаж хъана, Самурдин вацІал алай муькъуьв агакъдалди къачагъри чпин алчах кар авуна куьтягъзавай.

Гадайри кефни чІугвазвай. ДатІана жибинда пул авай абур Дербентдин ресторанрай, кафеярай, клубрай аквазвай. Я Белижда, я Дербентда абуру чпел шак къведай амалриз рехъ гузвачир.

Вакъияар акІ элкъвена хъи, гадайрин гъилер военный техникадални фена. Адет яз, военный техника тухузвай вагонар къаравулрин гуьзчивилик жезвайди тир, амма бязи вахтара вучиз ятІани абур къаравулрикай азад яз дашмишзавай.

Угърийриз хабар авачиртлани, поездрай тарашунар тешкилнавай-бурун геле къекъведай къайдаяр хуьдай органрин махсус десте кардив эгечІнавай. Техника бязи частар алачиз агакъзавайдакай муьштерийри заводрин чІехибуруз ва талукъ идарайризни арзаяр авунвай. Сифтедай и месэладиз са артух фикир ганачиртІа, ахпа, военный техникадиз зиянар гуз гатІунайла и месэла неинки МВД-дин, гъакІ КГБ-дин къуллугъчийри чпин гуьзчивилик кутуна. Ракъун рекъин мензилра авай гъар са станция ахтармишна ва малум хъана хъи, угърийри Дербентдинни Самур станцийрин арада чпин ламатІ крар ийизва. Гъа икІ, къачагърин геле гъатнавайбур Белиждин станциядални акъатна. Чкадин отделенидай угъривилиз, маса тахсиркарвилериз къил янавайбур, душтагъдай хтанвайбур тайинарна ва чинеба абур гуьзчивилик кутуна. Дербентдила гатІунна поездарни ахтармишиз хъана.

Баку патахъ физвай са составдик квай цІудалай виниз вагонар цІийи «Жигули» маркадин машинара авайбур тир. Араблинка станциядив агакъдалди гъа и вагонриз викІегъ гадаярни акъахна. И рекъай абур устІарар тир. Гъерекатдик квай поезддиз акъахун, адай эхвичІун гадайриз лап къенвай кІвалах тир.

Угърияр кардив эгечІнавайдакай рациядай талукъ вири работникриз хабарна, иллаки ракъун рекъин къерехра абур вилив хуьзвайбур таъкимарна: къачагъар чуьнуьхнавай шейэрни гъаз къун. Башчи къилел аламачиртлани, угърийри адан тарсар рикІелай ракъурнавачир. Абуруз ракъун рекъиз къуллугъзавай вири обходчикар, абур гъинал акъваззаватІа, гъинал тІуьн незватІа, гъинал ял язаватІа чизвайди тир. И сеферда гадайрикай къерех-бужах ахтармишзавайбуру гъасятда шакна: обходчикар таниш туширбур ва абур акъвазнавай участокарни масадбур тир. Чебни гъаф авай. Абуру кІвалахдай амалар ийиз, са вуч ятлани гуьзетзавай. Вилериз акур и шикилри угърияр дикъетлу авуна ва абуру Азадогъли хуьруьв агакъдалди гъалтзавай тамун кІачІичІлухдал эвичІун ва ЛукІварин хуьр галай патахъ къил баштанун меслятна. Анайни – дагълариз. Поселокдиз, Дербентдиз хъфейтІа, милициядин гъиле гъатунни мумкин тир.

КІачІичІлухдиз сад-садан гуьгъуьналлаз хкадрай гадаяр са виш мертдиз фейила, къапа-къап къве итимдал гъалтна. Абур вузар ятІа гъавурда акъур угърийри садлагъана гъужумна, гражданский партал алай работникар тапанчийар къакъарай акъудизни агакънач., галаз-галаз гъутар галукъайла, чилел ярх хъана. Са шумуд къуьлни галукъай кесибар къахрагъдай гъалда амукънач.

- Пацанар, аман амай къван ката,- эмирна угърийрикай сада,- къилди, садни гъиле гъатдайвал тахъуй. Гъина мукъвабур аватІа, гъанриз вач, поселокда садани къил къалурмир.

Аслан саларай, кул-кусрай катна, ЛукІарин хуьруьн шегъредин къекъуьндал адаз вич гъикІ акъатнатлани чир хъанач. Адаз гила гъиниз фидатІа чизвачир. Гена рикІел Араблинкада авай дахдин дуст, ракъун рекъин инженер Олег хтана. Винидихъай атай са шумуд автомашин, гъил хкажнатлани, зарбдиз виликди фена. Дербентдиз физвай автобус акъвазарна. Олег халу кІвале авачир. Аслана адан хва, вичин дуст Виталий, Белиждиз чпин кІвализ ракъурна, диде галаз хтун минетна.

Дидедиз вичин чинебан вири крарикай лагъаначтлани, са бязи месэ-

лаяр ачухна, вич хабарсуз шайкадик акаатайди ва исятда чпин гуьгьуьна милициядин работникар гьатнавайди, эгер абурун гьиле гьатайтла, вичиз кар атIудайди лагьана.

- Гьавиляй, диде чан, заз Дагъустандай масанихъ физ куьмек це,- тIа-лабна Аслана.

Диде я кьван, ада шел-хвална, хва угъривилиз чIугур кьурумсахриз кьаргьишна, хцин чинар кана, амма хва дустагьда гьатунал ам рази ту-шир. Хцин саламатвал Светланади сад лагьай чкадал эцигна. КIвализ хь-фена, паспорт, пул, алукидай шейэр гьана ва Баку-Ростов поездда акьадар-на, рекье туна. Анай Аслан Челябинск областда яшамиш жезвай халадин патав фена.

Гзаф, тIимил лугьудач, мукьвабуру рикIин ачухвилелди, чимивилелдди кьаршиламишай Асланан (Арсенийн) сифте гьафтеяр секиндиз акьатна. Ахпа яваш-яваш ам чкадин гьарамзадайрихъ галаз таниш хьана. Яргьи буйдин, мягкем бедендин, кичI авачир, вилегь гада чкадин куьчепацан-риз чпиз муьтIугьгариз кIан хьана, амма поселокдиз атанвай цIийидан ракуьн кутIадин хьтин гьутар галукуьай ва жавандин гьунар акур банди-триз адалай кьисас вахчуз кIан хьана. Нянихъ кинодай хьфидайла, адал гьужум авур кьуд гадани чIулар хьиз, чилел экиана, сивел кIвенкIв алай сад цавуз хкажна, малумарна: эгер куьн секин тахьайтIа, за и кицIин мез авайди тухвана атIа кIвалерин кьавалай гадарда.

Сада, белки, ам башчини тир жеди, тIалабна: «Гьил кьачу, Арсений, чна гьалатI ахьайна, эхциг а базарило-кьетIкьетIни чилел. Кьедлай кьу-лухъ чун ви дустар я, эгер вуна разивал гайитIа.

- Хьсан я,- рахана Арсений,- мад ихьтин кьелетриз рехъ гумир.

Куьчейра агьавалзавай кьучийриз чпин поселокдай мад ихьтинди гьат тийидайди малум хьана. Са куьруь вахтни алатнач, Арсений авторитетдиз элкьвена, адан тIвар вири куьчепацанрин сиве гьатна. Мукьвабурун шак тефин патал ам заводда кIвалахални акьвазна. Гьа са вахтунда ада вичиз хьсан акур гадайрикай вижевай гапIал тешкилна. Кьваларив гвай шегьер-риз физ туьквенар, столовойар, ресторанар чапхунунив эгечIна. Арсений гьар са чуьнуьхуниз, вири терефар фикирда кьуна, гьазур жезвай ва чпе-лай гуьгьуьниз са гелни тун тийиз алахьзавай.

Угъривилин кеспидин эхир дустагь я лагьайвал, гьа ихьтин югъ Ар-сенийзни акуна, амма адалай суд жедалди вилик катиз алакьна. Ам мад Дагъустандиз хьфена. Анай Москвадиз акьатна. 1990 лагьай йисара ам магьшур кьачагьдиз элкьвена. Ада вичин гьилибанарни галаз кьецепатай автомашинар, компютерар гьиз алвердин хел кардик кутуна. Банкиррин, чIехи карханайрин, фирмайрин, ресторанрин, базаррин сагьибар вичиз харж гуниз мажбуьрна. Меркездин гзаф майданар чпин гьиле кьаз кIанза-вай тахсиркаррин, бандайрин дестейрихъ галаз ягъ-ягъунризни акьатна, са шумудра милициядин отделенийризни аватна, амма бинелу делилар авачиз, амадагрин, кьаюмвалзавайбурун куьмек себеб яз яргьалди ам дустагьда гьатнач. Адал «Гьулдан лезги» лакIабни акьалтна. Имни икI хьайи кар я.

Бандитрин дестейри Москвадин районар пайи-паярнавай. ЯтIани гагь сана, гагь масана бандитри чпин винизвал, кьуват ашкара, алава майдан-рин иесивал авун патал гьвечIи женгер тешкилзавай. Гуржийрин, дагъ-устанвийрин, азербайжанвийрин, урусрин арада кукIун-чухун, башчияр

ягъиз рекъин, садбур масадбурал гьалдарун хътин гьерекатар мукъвал-мукъвал жезвай.

Гуржийри урусрин «авторитетрикай» сад, «Къабан» лакIаб алай башчи чуьнуьхна ва им дагъустанвийрин кар я лугъуз ван чукIурна. Урусрин дестеяр дагъвийрилай къисас вахчуз гъазур хъана. Гъа и арада абур Арсенин секинарна ва ажугъдин залпанд алатнавайбуруз лагъана:

- И алчах головнякдай къил акъуд тавуна чна дагъустанвийриз дяве малумарайтIа, телефвилерни гзаф жеда, «Къабанни» чаз ахквадач. Дагъвийрин башчийрин патав зун фида ва «Къабан» абурун гъиле аватIа, хкинни ийида.

ГапIалдин бязи гижи къилериз «Карликан» (Москвада Арсенияз гъа ихътин лакIаб ганай ва бязибуруз ам Дагъустандай тирдини чизвай) теклиф хъсан ачуначIани, башчийрин къефледи ам са гъуьжетни тавуна къабулна.

Дагъвийр кIватI жезвай «Кавказ» ресторандиз гъахъайла, къенепата ракIарал акъвазнавай къве вагърамдиз Арсений, адан саламни кваз такъуна, акъвазариз кIан хъана. Ада гъилералди сад са, муькуьди маса патахъ авуна, «зун «Деведин» патав физва» лагъана, виликди камар къачуна. Пуд камни къачунач, сада адан кIулаз хкадарна, къвед лагъайда лашуналди кIвачер яна. Арсенин кIула авайдан къамалай къуна вичелди чIугуна ва къил агъузна, ам къуьнелай гъана, самарив ацIурнавай чувал хъиз, чилел вегъена. ЯцIу лаш гъилевайдан ченедин рекъверихъ сад галукъун бес хъана, амни чилел алкIана.

«Пика, чибур гатазва!» ванцел вад-ругуд гада акъатна. Халис пагъливанар, «шкафар». Къведан гъиле тапанчийрни авай.

- Акъваз!- гъарайна «Карлика», - зун квехъ галаз кипиш ийиз атанвайди туш, зун «Деведин» патав твах.

- «Карлик»? Вун гъинай, ингар гъинай?!- пагъливанрикай сада шадвилелди, гъилерни ачухна мугъмандин къаншардиз гьерекатна.

- «Барс», вунни ина авани?

«Карликни» «Барс» къужахра гъатна, сада-садан далуйриз кап яна. Амай гадаяр мягтелдиз абуруз тамашиз амукъна.

- Алехи,- рахана «Барс», - вири ништjak, и кент чиди я, зонада чи вертолетар са тIимил вахтунда санал хъана, ада заз хейлин куьмекар гайиди я. Ам халис дагъви я.

Гадарин тажубвал мадни артух хъана. Халис урус гъинай, дагъви гъинай? Белки, «Барс» ягъалмиш ятIа? Я тахъайтIа, ада зарафатзавайди ятIа?

- Айда, фида чун «Деведин» патав,- «Барса» «Карликан» гъиликай къуна виликди камар къачуна.

«Деведиз» «Карликакай» ванер-сесер хъанвайди тир, амма акунвайди тушир. Саки къве метрдин буй авай зурба пагъливан я ман. «Деве» халис къуватдиз, викIегъвиллиз, эркекдин лайихлу еривриз къимет гудай кас тир. Ада къарагъна, дагъвийрин адет тирвал, мугъман къабулна.

- Вун халис жиган я хъи.

- Аллагъди гайивал я.

Хваш-беш авуна ва вич мугъмандиз хас тегьерда тухун тавунай «Деведи» «Карликан» чин кана.

- Гъуърметлуди, заз дагъвийрин адетар хъсандиз чизвайди я, за абурал амални ийизвайди я, амма ракларал алайбуру зи авое къунач,- ихтилат квекай физватла гъавурда гъатайдай къуна жаваб гана «Карлика».- Артухлама, абуроз зи фанера ломать ийиз клан хъана.

- Акл ятла, абур еке косякдиз рехъ гана,- рахана «Деве».- Вакай чав гъар жуьре хабарар агакнава, лагъ, вуна вун дагъустанви я вучиз лугъузва?

- Куь арада лезгийр авани?

- Ава,- сес кудна «Деведин» къвалав ацукънавай гъа вич хътин къакъан, зурба гадади.- Зун лезги я.

- Акл ятла, братан, ваз салам-алейкум. Вун гъи райондай, хуьрйя я?- михъи лезги члалалди рахана «Карлик». И агъвалат акур лезгини, адан юлдашарни тажуб хъана.- Зун дагъустанви я,- урусдал рахун давамарна «Карлика».- Зи аял, жаван вахтар Белижда, Дербентда акъатна. Гъина жувал дагъустанвийр гъалтнатлани, за абуроз куьмекна. Бязибуру зунни клевяй акъудна. Дагъустанвийр зи стхаяр я. Куь патавни зун куьмек кланз атанва.

«Деведи», «Кин-конга» (лезгиди) мугъман къужахламишна.

- Баркалла! Вун халис дагъви я. Чавай алакьдай куьмекни чна ваз гуда.

- Пара сагърай куьн, аলেখаяр! Зун инанмиш тир, куьн зи гъавурда акъада. Квез ван тахъана жеч, чи дустарикай сад, «Къабан», чуьнуьхнава, чав малява агакъярна хъи, бес и кар авунвайди куьн, дагъустанвийр я. Чи гадаяр квелай къисас вахчуз гъазур хъанвай.Зун а хабардихъ инанмиш хъанач, гъавилйй куь патавни втирать ийиз атайди я.

- Вуна пара акъуллу кар авуна, братан,- рахана «Деве»,- чи ва ви аলেখаяр къиникъикай къутармишна. «Къабан» чна чуьнуьхнавач. Чун паррафинит ийиз ийиз кланзавайбур лап къе чирна кланда. Агъ, угърашар, тамаш гъа, гъихътин фенд къурмишнаватла. Чна абур чирда, братан.

- Чирни авуна, вышибатни авуна кланда,- лагъана «Карлика».- Эхиримжи вахтара гуржийри, арабир азербайжанвийрин куьмекни галаз, алава майданрин сагъибвал авун патал чалишмишвалзава. Гъа кацойрин кар туштла низ чида?

- Мумкин я, стха. Вун чи патав татанайтла, угърашрин фенд къилизни акъатдай. Гила чна санал клвалахун герек я,- лагъана «Кин-конга».

- Къе нянихъ чна ваз хабарда. «Къабан» гъина аватла ва ни чуьнуьхнаватла,- лагъана «Деведи».- Гила чна ял яда, эгер вун рази ятла.

- Квехъ галаз са кап фу тлуьн заз зурба савкъатдай я.

«Деведи» са члар кун бес хъана, ресторанда хъсан тлуьн-хъун тешкилна. Гъар са затла алай суфрадал ватандашдин тлварунихъ тостар хкаждайла сада рикливай жузуна:

- Братан, вуна заз багъишламиша, «Карлик» кликуха вахъ галаз ерли къазвач, вун халис пагъливан, чи Шарвили я. Вун халис гъулдан я са къуватдизни муьтлуьгъ тежедай.

- Эхъ, эхъ, гъулдан,- тереф хвена рахазвайдан «Кин-конга».- Гъулдан лезги.

- Гъулдан лезги! Гъулдан лезгидин сагълугъдай!- гъарайна маса гадайрини.

Гъа икл, «Карликакай» «Гъулдан лезги» хъана. Дагъустанвийри «Къ-

абан» чуьнуьхнавай чкани чирна, «Гьулдан лезгиди» вичин итимар галаз ам азадни авуна, гуржийриз рикIелай тефидай карни къуна, абурун са пай майданар урусринни дагъустанвийрин гуьзчивиликни акатна. Гуржийрин пуд «авторитетни» дустагъдиз ракъуриз куьмекна.

Вакъиаяр чпиз акси яз элкъведайди гуьзлемиш тавур гуржияр къисас вахчунин ажугъдив ацIана. Абуру «Гьулдан лезгидал» гьужумни авуна, бахтунай хъиз ам сагъ амукъна, анжах кIвачел хер хъана. Галай гадайрикай сад хкатна, гуржидин гуьлле адан рикIихъ галукуьнай. Гуржийрикай пудан кIулар цавал хъанай.

Им халисан дяве тир. Уьлкведин къилиз атанвай цIийи регъберрини криминалдин дестейрихъ, бандайрихъ, мафиозрихъ галаз рикIивай женг чIугваз гатIунна. Къайдаяр хуьдай органри гагъ са, гагъ маса банда тахъай мисалзавай, абур яргъал къазаматриз рекъе твазвай. Бандитрин дестеяр, регъберар къасухдай сад-садал гьалдариз, чпив чебни къирмишиз тазвай.

«Гьулдан лезгидин» гуьгъуьнани итимар авай, амма касди вичин серфе гъиле гъатдайвал ийизвачир, закондин вилик тахсирлу жадай кра-риз рехъ гузвачир. Адаз къазанжияр гъизвай мугъманхана, ресторан, базардин точкаяр авай. Гьукуматдин идарайра ва къайдаяр хуьдай органра тахсиркарвилелди девлетрин иесияр хъанвай «авторитетрив» гвай вири хсусият вахчуз кIанзавайбур авай. И кар патал абуру чпи тахсиркарвиле-риз рехъ гузвай. «Гьулдан лезги» патални ксари вижевай фонд къурмиш-на. Адан мугъманханада банкир итимни адан ашна дишегъли къена ва тахсир «Гьулдан лезгидал» илитIна. И кар тестикъарзавай шагъидарни гъатна. Номердин ракIарилай, ички хъвайи бокалрилай, гъатта тапанчи-дилаини «Гьулдан лезгидин» гелер жагъана.

Банкирни «Гьулдан лезги» дустар тир, ада мугъманар къаршила-мишни авунай, номердиз къван рекъени тунай, абурухъ галаз Ричал ядни хъванай. Амма вичин гъилин гел алай тапанчи оперри гъинай ва гъикI жагъурнатIа адан къил акъатнач хьи, акъатнач. Силисчийри тади гьалда уголовный дело къарагъарна, «Гьулдан лезгиди» вичик нагъахъ кутазвай тахсир хиве къуначтIани, судди адаз цIикъвед йисан кар атIана. Гъа икI, ам Шагъ авай дустагъдизни акъатна. Урус лезгидикай Шагъаз хейлин куьмекни хъана. Эхиримжи вад йис ада вич дустагъда авайди хъизни гъиссначир.

Азад дуьньядиз ачухдалди вилик къве югъ амаз «Гьулдан лезгиди» Шагъаз вичин патав эверна ва лезги чIалалди лагъана:

- Ваз чизва, зи диде, хва ва вах Челябинск областда яшамиш жезва. Абурун гьал гила тарифдайди яз амукъдач. За абуруз икъван гагъда куь-мекзавайди тир. Вучда, зунни и угъраш кичадиз аватна ва абурун гъакъ-индай къайгъу чIугвадай касни жадач. Яб акала, за вал ихтибарзава ва вун зи хзандин панагъдиз элкъуьн лазим я.

- Ви гъихътин тIалабун хъайитIани за къилиз акъудда, братан, - вафа-лувал къалуруналди лагъана Шагъа. - Хиве къада, за алатай йисара гзаф стремный крар авуна, жуван багърияр хата-баладик кутур гьерекатриз рехъ гана, анжах гъа ина за жуван уьмуьр тупIалай хъувуна ва заз вири мусибат ачух хъана. Ваз за вири ахъайна ва чизва. Чидач, багърийри зи ламатIвилерилай гъил къачудани, къачудачни, амма мад за садрани жу-ваз хуш, кIани инсанрин уьмуьрар бедбахт ийидай амалар, крар ийидач.

- Зун вахъ инанмиш я, аলেখা, чидайдаз, акьуллудаз дустагъ тербия-дин халис школа я. На дуьз лугъузва, чна жуваз виридалайни кланибурун риклер тарна, вучда, крар гьакI элкьвена. Багърияр гьамиша багърияр я, са ивиар я, абур гъавурдани акьада, абуру гъилни кьачуда. Иникай на са акьван фикирмир. Вири ништяк жеда. Мад вун венчанидин виликни акь-ваздач. Гъавилай жуван сирни за ваз ачухзава. Зи хизан яшамиш жезвай поселокдив агакьдалди военный куьгъне складар ава. Анин са подвалда зи «кладка», «хивро» ава. Ана балабанар, шелухаярни клеви авунва. Анай вад миллион «шмел» кьачуна зи дидедив вахце. Вун, лезги мугьман хьунал диде пара шад жеда. Зун Америкадиз акьатнава лагъ. Фейи чкайра атас хьухъ, клеве гьатайтIа, лагъана жедайди туш, за вав Челябинскдин «козырнойдин» патав ахъайдай «клево» вугуда. Лазим атайтIа, адакайни менфят кьачу.

- Ихтибар авунай пара сагърай. За вири гьа вуна лагъайвал ийида.

- Сагърай братан, вазни хьсан рехъ хьурай. Белижда, Дербентда за ваз ихтилат авур гадаяр амаз хъайитIа, зи патай абуруз саламар це.

- Са рахунни алачиз, за абур жагъурда ва вакай маляваяр гуда абуруз.

- Де гила хъвач, ял ягъа жуваз, сагъ-саламатлу рехъ хьурай ваз. Сагърай, братан вун.

...Вокзалдик ацукьна залан фикирри кьунвай Шагъа сифте нубатда Челябинскдиз фин, «Гьулдан лезгидин» дидедал кьил чIугун кьетIна. Гайи гафунин иеси хьун лазим тир. Идалай гьейри инлай аниз фин регъят акъваздай. Эгер ватандиз хъфейтIа, низ чида анрай зун инрихъ мус ахкъатдатIа? Хьсанвал гъиле-гъил аваз хьувун итимвал я. Кассади хъ фена, Челябинскдиз билет кьачуна. Поезд юзадалди кьве сят амай. Итимди вокзалдин кьвалав гвай туьквенрал кьил чIугуна, кьилелай кIвачелди дегишлухар кьачуна ва вичел алукини авуна. Хтана вокзалдик куьсруьдал ацукьна. КилигайтIа, сив, чин хьвердив ацIана Людмила кьвезва.

- Шагъ, куьн дегиш хъайивал вуч я! Зун кьве декьикьада кьез тамашиз амукайди я, яни, тушни тайинариз. Куьн пара хуш акунрин итим я хьи. Гена Куьн халис чам хьизни аквазва.

Дустагъдин варарихъ таниш хъайи жегъил дишегълидин мецелай ала-тай гафари дагъви серсерна. Адал икI ачухдиз вичин тариф авур дише-гълияр гьалтайди тушир. Им, белки, чара инсанар тирвилай тир жеде. Адан ачух, милайим чиниз килигдай жуьрэт амуь тавур итимди ихтилат масанихъ алудна ва хабар кьуна.

- Вуна икьван гагъда вокзалдик вучзавайди тир?

- Зун шегъердиз фенвай гьа,- Людмила куьсруьдал ацукьна.- КIа-ни-такIан кьачуна. Гила-мад зи электричка кьведа ва зун хъфида.

- Де, хьсан я.- Шагъ са тIимил фикирлу хъана ва кьарагъна.- Элек-тричка кьведалди гьикьван вахт ама?

- Са къад декьикъа.

- АкI ятIа, са герен инал акъваз, зун исятда хкведа.

- Хьурай ман,- разивал кьалурна руша.

Шагъ буфет галай патахъ фена. Вичизни, рушазни недай шейэр, ятар кьачуна. Хтайла адаз Людмила кьве жегъилдин юкъва ацукьнаваз акуна. «Танишар я жал?» фикирна итимди. Ам патав агатнамазди, Людмила кь-арагъна ва жегъилрин патавай кьекъечIна.

- Эй, гуьзел-л, вун гьиниз катзава эхир?- ягьсуз хьвер пIузараллаз рахана сад. Шагь гьасятда гьавурда гьатна, гадайри хьванва, я чIугунва ва абур чкадин гьарамзадаяр я, чпиз кIани амалар ийизвай.

- Тамаш гьа, адаз чуркадикай куьмек кIанзава,- сес акьудна кьвед лагьайдани ягьанатдив.

- Бакланар,- секиндиз рахана Шагь,- куь рехь тирвал алад. Эгер кьез куь «чердакар» сагь амуькна кIанзаватIа, «варежкаяр» агала ва а куь чиркин «ошараярни» кьалурмир. И руш зи мукьвади я.

- «Валетный» я хьи и кацо, и урка аку, чаз «варежкаяр» агал лугьувзайди. Чна исятда ви «бебикар» акьудда, чмо.

Ахмакь кьве шигьини гана жувалай алудур лагьай халкьдин мисал рикIел хтай Шагьа сабурлувал кьалурна, багьишламишун тIалабна ва вичи мукьва руш рекье хутажвайди, чеб поезддал фена кIанзавайдакай лагьана. И гафари хулиганриз, на лугьуди, гена викIегьвал гана.

- Ваз кIандатIа, жегеннемдиз вач, кацо, амма и «битка» чиди я,- кьакьанвал квай ва гарданда кьизилдин занжур авайда вегьена рушан гьил кьуна ва ам вичелди ялна.- Квахь инлай чурка, тахьайтIа, ви «виллок» хата-баладик акатда.- Ягьсузда гьарай физвай Людмила вичин кьужахдиз чIугуна. Кьвед лагьайди гьилни хкажна, Шагьал фена: - Садра кат инай, «дрефло», жувал чан аламаз.

Угьрашин и гьерекатри ва рушан гьарайди Шагь мажбурна. Галаз-галаз ченед рекьверихь гьутар галуькай хулиган чилел аватна. И кар акур кьакьанда, руш ахьайна, сеперар гуз виликди гьужумна. Шагьа са тIимил кьулухь чIугуна ва улам гьатнамазди, кIвачелди кьвалан буш алай чка яна. ТIарвили юкь агьузиз тур мердимазардин гьа суфатдизни вижевай сад вегьена. ЯтIани ам дуьз акьваз хьувуна ва чукIул акьудна Шагьал тепилмиш хьана. Итимди кьилелди адан нер алай чка яна. Гьасятда нерай ивиди фонтан авуна ва кьулу-кьулухь фена. Шагьа катна, сад мад адан ягьсуз суфатдиз чуькьвена. Угьраш чилел якьалд хьана. Людмилади шейэрни вахчуна ва Шагьан гьил кьуна, ам вичихь галаз ялна.

- Ша, ша, тади ая, инал милицияр акьатда, вун тахсирлу ийида. Ша, ката, зи электричкани кьведай вахт я.

Кьилиз гьасятда фикир яна, «бульдекар» кьведа, гьилерални «баракцияр» алуькIа, ахпа карни ахтIуда. Дустагьдай ахьай хьувур юкьуз ихьтин базар. Руш гьахь я, тадиз цIуьхна кIанда.

Аферин, Людмила викIегьди хьиз, акьуллу рушни тир. Ада гьасятда Шагьан ивидай ктад хьанвай пенжек хтIунна вичин пакетда туна, итимни вичихь галаз электричкадал тухвана.

- Вун захь галаз хкведа,- кьетIивилелди малумарна ада.- Ина амуькайтIа, а ягьсузри вун жагьурда, милициярни абурун патал жеда. Зун себеб яз вун мад а нагьакьан чкадиз ахватда. Ваь, ихьтин кардиз за рехь гудач. Вун захь галаз хкведа.

Аламат, Шагь и рушаз муьтIуьгь хьана, вучиз лагьайтIа, эгер вокзалдик поезд кьведалди акьвазайтIа, руша лагьайвал жеда. Электричкадиз акьахнатIани, Людмиладик квай гьалаба хкатнавачир. Шагь суалри кьунвай. Де лагь, вун кье сад лагьай сеферда акур рушахь галаз гьиниз физвайди я?

Вуна «Гьулдан лезгидиз» гайи гаф гьикI жеда? Кьве наркомандихьай

кичІе хъана, рушакай далда къазва. Къачур билетни гъакІ фида. Ваъ, ваъ, поезд къведалди вахт акъуддай са хелвет чка заз гъатда. Рушаз сагърай лагъана экъечІда зун. Ихътин фикиррал алай итимдиз Людмилади буйругъна:

- Ацукъ, ацукъ, чун аквада. Тамаш, ягъсузар милициярни гуьгъуьна туна чахъ къекъвезва.- Людмилади шагъ гъил къуна, ялна, ацукъарна.

Дугъриданни, алчахар, гъилий гъуьрч акъатайбур хъиз, къекъвезвай.

- Чи электричкадиз акъахайтІа, куьтягъ, чи эхир жеда,- зурзун кваз рахана Людмила.

- Лап къуртІани, са затІни жедач. Чак са тахсирни квач.

- Тахсир? На вуч лугъузвайди я? Тахсирар вак гъич фикирда авачирбурни кутада. Гилан милицияр лугъудайбур халисан бандитар, къурумсахар я. Абуру зи стхадиз вуч авунатІа, заз чизва. Вун я гатана рекъида, я дустагъдиз рекъе хутада.

Людмилади дуьз лугъузвай. Муьжуьд йисан муддатда ам дустагъдиз тахсир квачиз аватнавай хейлинбурухъ галаз таниш хъанай. Къенин милиционеррикай, силисчийрикай, прокуроррикай гзафбур гъахъвал, дуьзвал вине къазвайбур ваъ, чпин къуллугъар хкажун, артухан гъетер къачун, ришветрин сан виниз акъудун патал алахънавайбур, бандитрихъ галаз гафчІал саднавайбур тир. Абурун гъиле гъатун бес я – лап дугъри, намуслу, марифатлу, къени инсанни бандитдиз, тахсиркардиз элкъуьрда. Касдив та-вур тахсирар хиве къаз тада.

Хъайиди ана жеда лагъана, Шагъа вичин балкІандак къисметдин къенерар алукІна. РикІел алачиз туьш хъайи рушахъ галаз фин къетІна. Гуьгъуьна гъатай алчахриз малум жедалди, электричкани юзана. Анжах гила Людмиладай регъатвилин ухът акъатна. Ада, лап фадлай чизвай юлдашдихъ хъиз, Шагъахъ агалтна, лагъана:

- Заз акъван кичІезвай, акъван, абур поезддиз акъахиз. Зун патал Куьн хаталувилик акатзавай. Зун Куь вилик лап тахсирлу я. ЖедатІа, гъил къачу.

- Абур вуч гафар я, на лугъузвайбур? Бес за вун гъа мердимазаррин гъиле твадайни?

- Куьне хсуси къил баладик кутуна, чиз-чиз. Акунайни, къваларив гвай садни зи куьмекдиз атанач.

- Вучда, инсанриз гъахътин бандитрихъай кичІе хъанва. Вучиз лагъайтІа, милиционерри, закондиз къуллугъна кІанзавайбуру намуслу, зегъметкеш инсанрин ихтиярар хуьзвач.

- Гъахъ я, халкъдин пул нез абуру халкъ кваз хкъазмач. Абур олигархрин, чиновникрин, бандитрин дестейрин къуллугъда акъвазнава. Эгер Куьнни хъаначиртІа, зи гъал гъикІ жедайтІа? Куьн пара сагърай!

- Хъана, хъана, жуваз тади гумир, гила лагъ, вуна зун гъиниз тухузвайди я? Заз вакай са затІни чизвач.

- Чун чи кІвализ, дидедин патав хъфида. Сад-къве йиф чинал акъудур, ял ягъа жуваз, ахпа жуван рехъ давамара,- пІузаррик хъвер кваз тамашна руш Шагъаз.

- Куьниз?

- Эхъ, чиниз. КІвале зунни диде авайди я. Стха гъина аватІа ваз чизва.

- Я руш, ви дидеди и кар гъикІ къабулда? Чакай, чІулавбурукай гила талгъузвай гаф авач. Чун...

- Ахътин гафар лугъумир, тІалабзава, кис. Заз кавказвийр, дагъустан-вийр гъихътинбур ятІа лап хъсандиз чизва. Чи шегъерда абур тІимил авач. Гъатта къуншидални ала. Мегер зун гужуналди чпихъ галаз тухуз кІанзавай иблисар «чІулавбур» тирни? Абурукай зун Куьне хвена. Гъич течир касди.

- Вун гъавурда акъукъ, им заз гъич кутуг тавур кар жезва. Чин тийир ксар инжиклу авун, за, итимди, рушан булушкадик далда жагъурун...

- Агъо-о, ваз и крар залан аквазва ман? Гъич хиялни ийимир. Сад лагъайди, зи диде пара шад жада, Алешадихъ галаз санал хъайи кас тир-вилай. Къвед лагъайди, Квез за Куьн вокзалдик туна кІанзавайни, къилди? Пуд лагъайдини, за хиве къада, заз Куьн сифте акурвалди инсан хъиз хуш хъана. Ви хъсанвилиз хъсанвал хъувун зи буржини я.

Шагъ вуч лугъудатІа чин тийиз амукъна. Руша ам мукъвал-мукъвал ихтилатдик кутазвай, ада адетдин жавабар гузвай, «ун», «эхъ» лугъуз ихтилат хуьзвай. Бейнида ара-ара фикир пайда жезвай: «Шагъ, вун гъиниз я эхир?» рушан ачух, хъвер къугъвазвай сифетда, вили, нур гузвай вилер акурла, къвед лагъай рикІин суал гъасятда квахъзавай.

Шагъа жибиндай билет акъудна, къвечІиларна, столдал гадарна. Людмилади вучиз ятІани, ам къачуна, капашдал эцигна. Дуьзар хъувуна. Кхьинар кІелайла, вилер экъисна килигна.

- Им ви билет яни?

- Эхъ.

- Хайи чкайриз хъфин тавуна ви Челябинскда вуч авайди я?

- Дустунин тІалабун къилиз акъудиз. Адан дидедал къил чІугваз.

- Вун?- руш мадни мягътел хъана.

- Эхъ. Ваз вуч аватІа чидани, ахътин инсанар тек-бир жада, ада заз пара галайвилер авуна. Гъавилай адан тІалабун къилиз акъудун за жув патал вини дережадин кар яз гъисабзава. Ви стхадин гъакъиндайни адаз за са чІар куда.

- Сагърай Куьн. Валлагъ, Куьн алапатдин инсан я...

Электричкади, станцийрал акъвазиз, пассажиар вахчуз, садбур авудиз, вичин рехъ давамарна. Вагондин дакІардай аквазвай ва къулухъди катзавай тІебиатдин шикилриз килигзавай дагъвиди фикирна: «Гена хъсан, и рушни Челябинск галай терефдихъ хъфизвайди». Къве сятдилай хъиз Людмилани Шагъ эвичІна. Руша кІвал мукъвал алайди я лагъана, ам ракъун рекъивай яргъа тушиз фенвай куьчедайтІуз хсуси кІвалер авай магъледиз тухвана. Жуьреба-жуьре рангарин ширер янавай зур метрдин къакъанвал авай кІарасдин жагъунрин къене са мертебадин кІвалер авай. Садбур теремокар хътинбур. Салар, багъларни галайбур. Инлай-анлай яргъалди шир такунвай жагъунрани вил акъазвай. Абурун гъаятрани къайда авачир. Къацу шир янавай жагъундин вилик акъвазна Людмила дагъвидиз килигна ва шаддиз рахана: - Ингъе чун агакъна. Ибур чи кІвалер я.

Людмилади жагъундин ракІар ахъайна, Шагъ вилик ракъурна. Гуьгъуьналлаз хтана ада виликди гъерекатна ва шаддиз гъарайна:

- Диде! Де чан, вун гъинва? Зун хтана.- Руша кІвалин кІарасдин ракІар ачухна ва къенез камар къачуна.- Шагъ, вунни ша, акъвазмир анал. Зи диде хъсанди я, ам Квез бегенмиш жада.

Рушан гъарайдин ван галукъай хъгинди я, яшар яхцІурни цІудалай

виниз алатнавай, Людмиладиз хътин вили вилер авай, чиник къенивал квай, къелечІдиз алуқІнавай дишегъли абурун вилик атана.

- Диде, захъ мугъманни гала гъа, чи Алешадихъ галаз санал гъана авайди.

- Мугъман аватІа, хъсан я ман, чан бала. Ваз хвашкалди. ГъикІ фена, хтана вун?

- Ахпа, ахпа чан де, за ваз вири ахъайда. Чна садра чин-гъил чуъхуън.

Дишегълиди, кІвалин къенез гъахъна, пипІев акъвазнавай жегъил итимдилай вилер алудзавач. Юкъван буйдилаи къакъан, мягкем беден авай, ачух, лацу чинал хкатна аквазвай нер алай, чІулав спелар, къилелни чІулав чІарар алай ва экуъвал квай вилер авай итим. Аквазва, ада кутуг тавурвал гъиссзава. Руша гужуналди хканвайди туштІа? Дишегълийрин рикІер цІурурдай итим я. Им зи рушал гъина гъалтайди ятІа?- хиялна кІвалин иесиди.

Диде къужахламишна, адав рахадай мажални вугун тийизвай руша, вич кІвалин шагъди хъиз тухузвай, буйругъар гузвай.

- Шагъ, им зи диде Мария Петровна я. Имни Шагъ я, зи таниш. Шагъ, чун чи кІвале авайди я гъа, азадвал гъисс ая. Жуван чантаяр эциг инал,- ада итимдин гъиле амай пакетар къачуна, полдал эцигна. Гила ша захъ галаз, чна гъилер чуъхуъда.

«Я, я, рушан кар я, ада и лекърен нер алай кавказви гужуналди хканвайди я. Вучиз? Яраб бегенмиш хъанва жал?» фикирна дишегълиди.- Ада лагъанай, зи хцихъ галаз гъана авайди. Гъана авайди, ам иниз гъикІ акъатнавайди я? Чавай кІанзавай затІ-матІ ава жал?»

Шадвал гваз, ван къилел алаз руш хтана, ахпа мугъманни.

- Де чан,- Людмилади мад диде къужахламишна,- аквазва, аквазва заз, ви вилера суалар ава. Исятда абуруз вири жавабар гуда. Чаз гишин-завайди я гъа...

Суфрадихъ са тІимил къван каш къейила, Людмилади дидедиз вич дустагъдиз агакъайвал, стхадиз шейър вугайвал, ахпа Шагъахъ галаз таниш хъйивал, ада вич бандитрикай къутармишайвал ва абурукай чеб каттайвал – вири ахъайна. Шагъ киснавай. Анжах ара-ара Людмилади «икІ тирни, гъакІ хъанайни?» лугъуз вичин гафар тестикъар хъйидай суалар гайила, ада «ун, эхъ» жаваб гузвай. Дидеди кавказви вичин гуъзчивиликай хкудзавачир. Адан сабурлувили, къанажагълувили, секинвили дишегъли тажубарнавай. Кавказвиар туънтбур тирди адаз чизвай. Им дустагъда ацукънавайди я, амма чинай къенивал аквазва. Идакай чпиз зиян хкат тийидайди дишегълиди къатІана ва руша авур кардални ам нарази яз амукънач. Гуъгъулар авайдалай ачух хъайи Мария Петровнади вичин хцикай хабарар къуна. Шагъа вичиз акур, чизвай делилрикай ахъайна.

Людмила гарун хура гъатнавай фарфалаг хътин руш тир. Адаз санал къарай къвезвачир. Фу тІуъна куътягънамазди, ам къарагъна.

- Вуна дедихъ галаз суъгъбетар давамара,- элкъвена ам мугъмандихъ,- за гъамамдин пичиниз цІай яда.

Мария Петровнадин мецел гафар аламаз руш, лап гъа бацІи хъиз, хкадриз-хкадриз, кІвалай экъечІна...

Гъамамда дустагъдин, алатай йисарин вири чиркер алудай Шагъ Людмилади гъазурай крахмал янавай яргъандик, хъуътуъл месик квай,

амма ахвар къвезвачир. Аламат, дустагда йикъа шумудра гъа ихътин месик ксуникай хиялнай, амма гила ахвариз физвач. Бейнида Людмилани ава. Ада вич акІ тухузва хъи, гуя фадлай танишбур я. Зун виликан дустагъ хъуникайни адаз къурху авач. Я регъуьвални ийизвач. Гардан михъиз ачухнавай куъруь сорочкадикай адан лацу хуруярни, цІумарни аквазва. Шагъаз утанмиш жезва, рикІ дишегълидихъ, адан тавазвилерихъ цІигел ятІани, рушан темягълу бедендиз мадни тамашиз кІан жезватІани, ада вилер акъалзава, къил са патахъ алгъурзава. Людмилади итимдин гьерекатар къатІузва ва ам чинеба хъуьрезва. Адаз и жуьреда регъуьвалдай итим акурди тушир.

Рушан амалри, гьерекатри, таза беденди Шагъан рикІин деринра гъалаба тунвай, амма дагъвиди рушаз хушвал авай гъиссер гъа пайда хъайивал пуьчуькъарзавай. Ингъе гила ахваризни физвач. Бейнида вири санал кІватІи-кІватІаш хъанва. Дустагдай ахъаюн, къенин югъ, Людмиладихъ галаз таниш хъун, рикІелни алачиз адахъ галаз хтун, «Гъулдан лезгидин» тІалабун ва хайи макан, багърияр, дустар руьгъда акІун... Са арадилаи вири къулухъ галамуькъна, Шагъ фикирри Ватандиз, хайи хуьруьз хутахна.

Муьжуьд йис чІугунвай зун аку, хайи макандиз рекъе тахъана, ерли чин тийидай инсанрин къаюмвилик экечІун аку. Вучиз, вучиз къе зун ихътин чкадал атана? Вучиз захъ багърийриз тамашдай чин амач? Нин патав хъфирай зун? Вирида негънавай, гадарнавай, ихтнавай. Месин къиле ацукънавай итим гъилери къил къуна, ван акъуд тийиз, шехъна. Адан сефил вилерикай вичин къилел атай мусибат, накъ кинодай тамашайди хъиз, карагна.

НЕСИЛАР, КЫИСМЕТАР

Къад лагъай асирдин къудкъанни цІуд лагъай йисарин сифте къилер. Коммунистрин партиядин къилиз атай цІийи регъберар, хаинар, перестройщикар Михаил Горбачев, Борис Ельцин, Крючков, Шушкевич, Эдуард Шеварднадзе ва гъа ихътин маса къурумсахар себеб яз дуьньяда виридалайни зурба, цІувад республикадикай (Россиядин Федерация, Украина, Белоруссия, Къазахстан, Узбекистан, Киргизия, Тажикистан, Туьркмения, Грузия, Армения, Азербайжан, Эстония, Латвия, Литва, Молдавия) ибарат государство чукІурна. Винидихъ тІвар къунвай республикаяр къилдин, аслу тушир государствомиз элкъвена. Къилелай шагъ алатай къушун хъиз, вири цІуд йисаралди стха халкъари арадал гъайи девлетар тараш-чапхунал, хуш татайбур ягъун-къиникъал, сада-масадан-ди къакъудунал, неинки шейэр, дустар, сирер, гъакІ ягъ-намусни маса гунал, шегъерар, хуьрер, карханаяр, майишатар барбатІ авунал машгъул хъана. Абуру законар, къайда хуьн, инсанвилини ерияр рикІелай алудна, нефс, азгъунвал вилик кутуна. Ихътин къияматдин гъалара жергедин инсанарни лап кІевера гъатна, чпиз адет тушир, обществоди лянетламишзавай чІуру крарал машгъул хъуниз мажбурна. Гъатта гъамиша намус, инсанвал, вафалувал, итимвал вине къазвай Гъамидан невеярни.

Гъамид пара викІегъ, дирибаш итим тир. Гъатта Куьредин хандивай ам вичиз муьтІуьгъариз хъаначалда. Хандин нуькверриз Гъамидакай

акъван кичедалдай, хуьруьз къведалди абуру Гьамид хуьре авани авачни чирдалдай. Гьамида агъалийривай харж кIватIиз атай нуькверар са шумудра гатана, рахкурнай. «Ламран рухвар, харж девлетлу къанмазривай кIватIа, кесибривай, чеб-чпиз са гьилле яшамиш жезвай, гьакIани рекъизвай бендейривай ваъ!» лугъуз, ада хандин гьилибанар чукурдалдай.

Хандиз и вагътедай тефидай итимдин кьилиз яд чими ийиз кIан хъана, амма рекъе тур итимар гел галачиз квахъна. Эхир ханди Гьамидаз вичин нуьквервиле къуллугъдал акъвазун теклифна.

- Залай нуьквердин везифаяр ваз кIанивал тамамариз алакьдач, гьуьрметлу хан, ахпа вуна зун чукурда. Виридалайни кутугайди гьа авайвал амукъайтIа, хъсан я, - лагъанай ада.

Маса сеферда ханди Гьамидаз тамун вакIарал гьуьрч ийиз теклифна. Дустари адаз лагъана: «Фимир, хандин гьуьрч вун я, ада ваз фенд къурмишда».

- Зун гъавурда ава. Амма тефейтIа, ада зи намусдик хкIадай гафар акъудда. Зун жуван серфе адан къучийрин гьиле гьат тийидайвал ийиз алахъда, - секинарнай Гьамида дустар.

Фена Гьамид хандин къефледихъ галаз гьуьрчез. Гьуьрчехъанриз ам вилик экечIна ракъуриз кIан хъана, амма Гьамида вичин балкIан хандин къвалавай яргъаз къакъуднач. Тама вири гьар патахъ чкIана, Гьамидни вичиз лап хъсандиз чидай кIеви жедай чкаяр авай терефдихъ фена, зурба кIерецдин тарциз акъахна, гъанай къучийрал гуьзчивална. Абурун фикирдай вакIар акъатнавай хътинди тир. Кицлер хъиз, са нихъ ятIани къеъкъезвай. Гьамида фикирна, ихътин улам мад жагъидайди туш, нуькверар чеб-чпел гьалдарайтIа, хъсан я. Гьамидан пара хъел квай са вакIан хва авайди тир. Пара ягъсуз, инсафсуз, кесиб инсанрин кьилел ракъ регъезвай алчах. Гьадан дуван аквадай югъ я къенинди. Гьамида сифте гуьлле угърашдин къвалавай ахъайна. Тфенгдин ван акъатайла гьуьрчехъанрик тади акатна. Садбуру гъарайдал хабарар къуна. «Янани? Вуж яна? Ни яна?» Къве гьуьрчехъанди, вучиз ятIани кул-кусар юзай чкадихъ гуьллеяр ахъайна. Гьа и арада Гьамида душман-нуьквердин рикI алай чка ифирна. Ам, дергес галукъай къур хъиз, чилел аватна. Чпиз-чеб таквазвай гьуьрчехъанри тфенгар худда туна. Са шумудал хирер хъана. Гьамид секиндиз тарцяй эхвичIна ва хан акъвазнавай чкадал хъфена.

- Гьуьрметлу хан, ихътин гьуьрчехъанрихъ галаз атана вакIар ягъиз жедани? - наразивал кваз лагъана Гьамида. - ГьакI къуруба тфенгар ягъиз вири гъайванар ихт авуна.

Хан гилани къурхувал авачир итимдиз зегъерлу вилерай килигна. Ада жаваб гудалди, кати-катиз нуьквер атана.

- Яна, яна, гьуьрметлу хан.

- Вак янани?

Хандин патав гвай Гьамид акурла, нуьквердин сес къурана.

- Къурумсахдин хва, вун кис вучиз хъана, вуч я янавайди?

- Вак хътинди я, - зурзун акатнаваз жаваб гана нуькверди.

- Хан, вун сагърай, ви гьуьрчехъанриз аферин, абуруз вак гьатна. Ви ихтиярдалди зун хъфида. - Гьамид балкIандал ахкъахна ва руфунин къваларихъ иесидин кIвачер галукъай гъайванди тарарин арайрай виликди чукурна.

Вичин явакьанри ахмакьвал авурди ханди гьасятда кьатІана, амма квайни квай нуьквер яна кьин. Ихьтин агьвалат ада гьич гуьзлемишнава-чир. КІватІ хьхьай гьуьрчехьанривайни адаз дуьз малумат гьатнач. Ида сифте тфенгдай яна, ада яна лугьуз абур чеб-чпел элкьвена. «Гьамид гьинавай?» суалдизни дуьзгуьн жаваб гуз хьанач. «Ам гьасятда чи виле-рикай цІрана, кьекьвена, кьекьвена, гьатнач ам», - лагьана. Гьилибанриз кьамчияр вегьенатІани, хандин цІай кьенач. Нуьквердин чан кьачурди Гьамид я жал? РикІе гьатай и суалди адан ажугь мадни виниз акьудза-вай, амма адал тахсир илитІдай са делилни гьиле авачир.

Ханди и кьучагь кас вичин итим тахьунал пара гьайиф чІугуна. Ам вичелай алудун патал ханди маса фенд кьурмишна. Гьамидаз арандай, Гуьлгери вацІун кьилел эКІя хьанвай техил, тенбек, дуьгуь битмишар-завай мулк багьишна. Ихьтин пишкешдикай Гьамида кьил кьакьуднач. Адаз чизвай, ханди вич секин тадач, са юкьуз гьикІ авуртІани, тахьай мисалда. ГьакІ хьайила, хандивай яргьаз кьакьатун хьсан я.

Гьа икІ, Гьамид арандиз акьатна. Иниз ада вичин миресарни хкана. Ахпа инсафсуз хандин азабрикай катзавай хуьруьнвиарни, гьатта маса хуьрерайни дагьвиар хтана. Сифтедай чилин кьазмайра яшамиш хьайи ксари яваш-яваш кьве мертебадин КІвалерни эцигна. Айванар квай, багь, сал галай. Акваз-акваз хуьр арадал атана. Адаз тІварни гана – Гьамид-хуьр.

Гьамидаз пуд хвани кьуд руш хьана. Алибег, Велибег, Сефербег ва Къемер, Шекер, Пенкер, Цуьквер. Рухваяр дахдин бармак вилера твадай-бур тушир. Абуру чпин мулк мадни гегьеншарна, ханар квадарна, окру-гар арадал атайла, Куьре урус пачагьдин кьаюмвилик акатайла, дагьда авай чпин чилерин аявални хьувуна. Гатуз мал-кьара, лапагар дагьдин яйлахриз акьуддай, хуьруьнви дагьвиар емишралди, майвайралди таь-минардай. Абур дагьдин няметрихь галаз дегишардай.

Гьамидан рухвайри чпиз кьилди-кьилихь КІвалерни эцигна. Эци-гунардай шейэр гьа кьвалав гвай. Кьванер Гуьлгери вацІун кьеряй, чеб, палчухни вацІун кьваларикай, КІарасар ЛукІарин, Самурдин тамарай...

Сефербег, амай стхайрив гекьигайла, зиреквилелди, дирибашвилел-ди тафаватлу жезвай. Ам гьа дахдин нерай аватнавай хьтин уьтквем, са-дахьайни кичІ авачир, кар алакьдай кьучагь тир. Белки, гьавиляй КІири Бубадиз ам алай чкани чир хьана жеди. Кьегьалди са шумудра Сефербе-ган КІвале йифер акьудна, инай КІири Бубадиз дуствални, кьаюмвални, душманрикай вич хуьдай саламат чкани жагьана. Кьубадиз, Дербентдиз, Темир-хан- Шурадиз фена хкведайла, Сефербегахь илиф тавуна КІири Буба хьфидачир. Хатасузвал хуьн, дустунал шак тефин патал ам йифиз, вири ахварик квайла, хуьруьз гьахьдай.

КІири Буба хаинрин куьмекдалди яна, кьена лагьай хабар агакьай-ла, Сефербег дили хьанай. Ам вичин итимарни кьачуна КІиридиз рекье гьатнай, хаинрилай кьисас вахчуда лугьуз, амма КІиривидал гьил хка-жайбур амачир. Абур пачагьдин гьукуматдин итимри чпин кьаюмвилик кутунвай. Кьучагьдин дидедиз, мукьвабуруз, хуьруьнвийриз башсагьлу-гьвал гана, Сефербег хтанай.

Урусатдин пачагь тахтунай вегьейла, гьукум большевикри гьиле кьурла, зегьметчи халкьдиз азадвилер гайила, Дагьларин уьлкведани де-

гишвилер кьиле фидайди малум хъайила, Гъамидан рухвайри шадвалнай. Кесиб къатарихъ галаз абурни беглерикай, дуванбегрикай, пачагъдин начиникрикай, абурун къадар авачир къван зулуматдикай, тух тежезвай истемишунрикай икрагъ хъанвай эхир. Инкъилаб жедалди виликни, ада-лай гуьгъуьниз мадни мукъвал-мукъвал стхайрихъ Бакудин, Дербентдин, Астрахандин рабочияр, большевикар илифдай. Дагъдиз хъфидай рекъел алай чка тирвилай йиф акъудзавайбуруз Гъамидхуьруькай чара жедай. Чпин зегъметдалди ризкъи къазанмишзавай стхаяр Куьре, Самур, Табасаран дерейра гъил ачух, мугъманар къабулдай, къени инсанар хъиз машгъур тир. Абурун жумартвал, инсанвал, вилегъвал себеб яз рекъе-хуле амукай, къачагърикай, зулумкаррикай, тамарин вагъшийрикай катай гзаф инсанриз стхайрин кIвалера далда, саламатвал жагъанай. Кесиб-синиф вилайтда кьиле физвай вакъиайрин гъавурда тваз, гележегда жедай крариз гуьзчияр хъиз тамашиз акъваз тавун патал таблигъат тухузвай фялейрив, большевикривни стхайрин патай куьмекар агакьнай.

Пачагъ тахтунай гадарна, фялейрин, лежберрин ва аскеррин гьукумат тешкилна лугъуналди, кесиб къатариз гъеле регъятвал аквазвачир. Чкадин виликан хузаинри, вири сад-садак какахънавай уьлкведай къуш акъудиз кIанзавай туьрквери, мад гьукумдин иесивал хъийиз жуьрэтзавай пачагъдин терефдал алай Лацу армиядин генералар Деникина, Врангела дагъви халкъарив секинвал вугузвачир. Хуьрер, Дербент шегьер гагъ садбурун, гагъ масадбурун гъилера гъатзавай. Вирида чпиз куьмек гун кесиб-синифдивай истемишзавай, чпи халкъдиз вири асайишвилер гуда лугъуз къахъраяр язавай. Гъамидан рухвайризни ихътин эвер тавунвай «мугъманриз» кIвалин рак ахъайдай, куьмек гудай къимиш авачир. Чапхунчийри недайдини, алукидайдини, балкIанриз емни, чпин армийриз аскерарни истемишзавай эхир. Гужуналдини къакъудзавай. Инсанарни ягъиз, рекъизвай. Яшлубуру рухваяр, хтулар дагъдин хуьрериз рекъе хтунвай. Ихътин къурумсахрикай халкъдиз са хийирни хкат тийидайди стхайри къатIанвай. Гъавилай абуру большевикрихъ галаз авай алакъаяр мягкемарзавай, жемятрив абурун гъахълу таблигъатдин метлеб агакъарзавай. Гъа икI, стхаяр туьрквер, Деникинан къушун хайи чилелай чукурарай Яру партизанрин жергедикни экечIна. Абуру Къасумхуьрел, Жалгъандин патав, Дербентда кьиле фейи женгерани иштиракна.

Душмандикай азад хъайила, большевикри хуьрера мукъуфдивди чпин кIвалах тухуз гатIунна. Саки вири чкайра Советар тешкилна. Лежберриз девлетлуйрив гвай чилер пай хъувуна. Хуьрера школаяр ачухна. Коммунистар, комсомолар майдандиз акъатна. Колхозар тешкилиз эгечIайла, цIийи гьукумди садан фикирдизни татай хътин гъахъсузвилериз, магърумвилериз рехъ гана.

И чIавуз стхаярни къве патал пай хъана. Велибеган хзанди колхоздикай кьил къакъудна. Къве стхади гьикъван лагъанатIани, ам вичин мал-девлет, чилер, гъайванар «цIийи майишатдив вахкудач» лугъуз акъвазна. Сефербеган хуруйрилай къадай чкадални атана.

- РикIиз къей стха, килиг гъа, и югъ на рикIел хкида, вун виридакай магърум жеда, гъатта хзандикайни. Ша, вун ахмакъ межер, жемятдикай хкечIмир, гьукумдин сиясатдиз акси экъечIмир.

- Ахмакъар я куьн, хсуси мал шаталринни къекъверагрин ихтияр-

да твазвай. Квез вуч кIандатIани ая, анжах зак кямир. Зун жуван чилер, гъайванар гваз ацукъда. Пака куьн зи ракларал къведайвал тахъурай,- лагъана Велибега.

Вакъиаяр акъван йигиндиз кьиле физвай хьи, веревирд ийидай вахтни амуьзавачир. Алибегни Сефербег чпин авай-авачир вахкана, колхоздик экечIна. Жемьтди кар алакьдай, хуьр хуьз жедай, майишатдин гъар са месэладин гъавурда авай кас тирвилай, Сефербег колхоздин седривиле хкяна. Райондин кьиле акъвазнавай бязи коммунистрин рикIел Сефербега виликдай чпиз гайи куьмекар аламай. Ам Яру партизан тир эхир. И карни фикирда кьуна, адал колхоз ихтибарнай.

Хуьрерай, кIвалерай «кулакар», «Советрин гьукумдиз акси ксар» я лугъуз итимар кьаз, тухуз, эменни тулкI ийиз эгечIайла, Сефербег лап кIеве гьатна. Велибеган эхирни гьам жеда, эгер кьве кIвачни са чапатIда туна акъвазнавай стха вичин гаф гваз амуькайтIа. Райкомда кIвалахзавай са яр-дустуни Сефербегаз «председателди кулак стха хуьзвайдакай» кхьенвай арза атанвайдакай хабарна ва тади гьалда серенжем къабулун истемишна.

Вучда? Сефербег мад Велибеган патав фена, вири авайвал ахъайна, кьунши хуьрерай кьуна, хзанарни галаз Сибирдиз, Къиргъизиядиз акъуднавайбурукай ихтилатна. ЯтIани стха «абуруз ахътин ихтияр авайди туш, зун са гьукуматдизни акси туш. Эгер зи мал къакъудиз атайбур хъайитIа, за абур тфенграй яда», лугъуз акъвазна.

Стха икI терс хьуни адан кIвал чIурун мумкин тир. Сефербег Велибеган папахъ ва аялрихъ галаз рахана ва абуруз кардин эхир кьил гьихьтинди жезвайди ятIа ачухна. Дуьз гъавурда акъур стхадин хзанди имидивай куьмек тIалабна ва Велибег хуьрай акъудунин меслятдал разивал кьалурна.

Пенкер вах Бакуда яшамиш жезвайди тир. Ам кIевел алайдакай хабар атана лагъана, Сефербега вичихъ галаз Бакудиз Велибегни тухвана. И вахтунда, папа арза кхьена, вири лапагар, малар, чилер колхоздив вахкана. Вах сагъ-саламатдиз акурла, Велибег мягьтел хъана, ада стхади вичикай тапарар авурди къатIана. Хъел атана адаз. Ам хъфиз гъазур хъана, амма Сефербега ам къуватдалди кьуна, акъвазарна.

- Яб акала, стха,- сесиник кIевивал кваз рахана Сефербег,- и тапарар вун, ви хзан патал авунвайди я. И йикъара вун къадайбур къевезвайди тир. Аллагъдиз шукур, зун ярар-дустари виликамаз хабардарна. Фикир ая, гьукуматдихъ галаз акъаж жедайди туш. Виринра кесиб халкъ патал яшайиш хъсанарзава, колхозар къуватлу, дуланажагъ берекатлуди жезва. Совет гьукуматдин дестекарни мягькем жезва. Вун хьтинбур, вахтунин дегишвилер таквадай амаларзавайбур хзанарни галаз яргъариз акъудзава. Ваз гьакI кIанзавайни?

Велибегаз къарагъиз, рахаз кIан хъана.

- Кис, кис вун садра ва ацукъ. Ваз вакай халкъдин душман авуниш чна рехъ гана кIанзавайни? Ваъ, чан стха, а чIавуз чи лайихлувал, абур квелди алцумдай? Малар, лапагар чаз, чи хуьруьз, жемьтдиз амуьзава, абурук ви, зи, чи аялрин пайни жезва. Гъавилай на абур колхоздиз вахчуна, ви хзандин разивални аваз.

- Душманар! Куьне вуч авуна эхир? Зи, зи и гьилералди къазанмиш-

навай девлет!.. Велибег къарагъна, стхадал тепилмиш хъана.- Вунни зи душман я.

Вах стхайрин юкъва гъатна.

- РикIиз къей стха, секин хъухъ, секин хъухъ, Аллагъдин хатурдай къванни. Минет я ваз, сабур хуъх. Ам душман ваъ, ви, зи рикIин са кIус, гъал я эхир. Ада вун, ви хзан хуън патал я и крар авунвайди.

Велибегаз я вахан сесни къевезвачир. Ам пехъи хъанвай. Гъиле яракъ-затI авайтIа, ада гъабурни кардик кутун мумкин тир. Сефербегани язнади гужуналди адан гъилер, кIвачер кутIунна, ам месел вегъена. Пуд юкъуз Велибег гъарайриз, сеперар гуз, «зун ахъая» лугъуз хъана. Стхани вах, язна чIалал текъвез акурла, ада мад сес ахкъуднач. Къуд лагъай юкъуз ада вичиз тIуън гун тIалабна. Ахпа ам югъди кисна ацукъна. Нянихъ, суфрах-дихъ хинкIарни нез-нез Велибег рахана.

- Я рикIиз къейбур, куъне зун, хзан къутармишун патал гъилеризни кIвачериз бухавар яна. Сагърай куън, амма рикIивай къабулиз жезвач. Зи, зи зегъметдин, гзаф йисарин бегъерар, девлетар – умуми къажгъандиз? Я Аллагъ, ихътин зулум гъикI эхин?!

- Са зулумни туш, стха. Гъа ви суърудив вун фида, вуна адан гъакъ-индай жавабни гуда,- лагъана Сефербега.- Вун акъулла инсан я эхир. Уъмуър, гъукум дегиш хъанва. ЦIийи къайдаяр, адетар арадал къевезва. Чи веледрин гележег мадни экуъди, бахтлуди, мублагъди жеда. Абурув кIелиз тазва. Пешеяр чирзава. Чи сагъламвилин къаравулда акъвазнава. Садни лукIвиле амач. Лап яшлурни кваз савадлу ийизва. Вири меле хъайила, ваз къилди регъве уъмуър акъудиз кIанзавайни? Жедач, стха. Ахътинбур жематдин юкъвани тазвач.

- Ваъ, эхир, я стха, зун инанмиш тушир, абуру ахътин адалатсуз кар ийида лагъана.

- Вири уълкведа ава ахътин гъалар. ЦIийи гъукумдиз манийвалзавай инсанар жазадивни агакъарзава. Къачу газет, кIела вах адаз Къубадай, Шекидай, Генжедай, КцIарай шумуд хзан суъргуъндиз акъуднаватIа.

- Анра кхъей къундармайрихъ ягъаз жедани?

- Эхъ, эхъ, стха,- рахана вах.- гъукумдиз акси, адан ял чими тушир, цIийи уъмуърдик экечIиз такIанбур душманрай, кулакрай къазва ва чин тийидай, кас авачир къумлухриз, лап мекъи чкайриз суъргуънзава,- ваха газет вилик авуна, стхадиз бедбахтвилик акатай, эменни тулкI авур ксарикай кIелна. Велибег къил къве гъилив къуна амукъна.

- Стха, зун хуъруъз хъфида,- лагъана Сефербега,- анра вуч хабарар аватIа, чирда. Ви гъакъиндай гъукумдин итимрив жавабдарвилиз чIугунин къарар гумачтIа, за вал хабар агакъарда. Анжах гъа вахтунда вун хуъруъз хъша.

- Хъурай ман.

- Вах, язна инжиклу ийидач хъи на?

- Ваъ, я стха, зун къукъмада акъуна.

- Де акI ятIа, зун хъфида. Язнадихъ галаз заводдиз физ жуваз техникадин месэлаярни чира. Чи колхоздизни жуъреба-жуъре техника хкидайди я. Ахпа пешекарарни герек къведайди я. Куън ина, чун ана сагъ-саламат хъурай,

- Хъсан ва сагълугъ хъурай, стха, саламат рехъ хъурай ваз,- алхишна

Велибегани, вахани, язнадини. –Зи килфетрал вил алаз ая, кIеве гьатдай-вал ийимир, Сефербег стха,- тIалаб хъувуна Велибега.

- Абур вуч гафар я эхир, рикIиз кьей стха, абурун гьакьиндай кьай-гъу чIугун зи хиве ава. Са патахъайни за абуруз дарвал гудач...

Ватандин ЧIехи дяве куьтягъ жедалди Сефербега майишатдиз регъ-бервал гана. Адан, стхайрин рухвайрини Ватан инсафсуз душмандикай , Гитлеран фашистрикай хуьн патал кьиле фейи лап кьизгъин, кьурбандрин женгера иштиракна. Гьамидоврин тухумдай вад эркекди – Алияра, Бахтияра, Гьажибеге, Жавата, Салмана уьлкведин азадвал патал чанар гана. Сефербеган хва Саидбег метIелай агъуз чапла кIвач галачиз, Алибеган хва Тамерлан ченед рекъвер кумачиз, Велибеган хва Имамали бедендик кьуркьушумдин кIусар кумаз, амма хуруйрал орденар, медалар алаз хтана. Велибеган хва Мансур, гел галачиз квахъна лагъана чар хтайди, ругуд йисалай ахкъатна. Есирда гъатай и кесибдиз фашистрин концлагерарни, Америкадин зонаярни, Советрин аскерин арада тухузвай таблигъатни, Франциядин, Туьркиядин чилерни акуна. Союзда есирда гъатайбуруз инсафзавач, абур я ягъиз рекъизва, я уьмуьрлух дустагъда твазва лагъанайтIани, Мансур ватандиз хтана.

Яшлу хъанвай, дяведин мусибатри бедендиз, рикIиз азаб ганвай Сефербега, жематдин разивални аваз, колхоздин кьил хва, Советрин Армиядин старший лейтенант, комиссар Саидбегав вахкана. Сефербег, амай стхайрив гекъигайла, девирдин шартIариз, вакъиайриз, гьукумдин кьурулушдиз, истемишунриз вичин кьиметар гудай алакьунар авай камаллу итим тир. Ада вичин гъар са камни гележег фикирдаваз кьачурди я. Гзаф кьадар кьурбандар, хендедаяр, етимар арадал гъайи дяведилай гуьгъуьниз уьлкве йигиндиз вилик фидайдини ада кьатIана. Гъавиляй вичин хцин, стхайрин рухвайрин виликни кIелунин, хуьре, районда герек пешейрин иесияр хъунин везифа эцигна. Саидбега кIвалахни ийиз Дербентдин хуьруьн майишатдин техникум куьтягъна. Алибеган Бакуда кIелна хтай кьве хцикайни – Абдулкъадиракай ва МегъамедтIагъиракай муаллимар хъана. Дагъустандин хуьруьн майишатдин институтда кIелай Велибеган хва Къазихана вичиз экономист-бухгалтервилин кеспи хкъана.

Ивидик кваз бубайрилай атай ериярни квадарнач абуру. Вичин кар лап хъсандиз кьиле тухузвай, масадаз зиян хкат тийизвай, са гаф гвай ва далу акализ жедай итимар тирвиляй Гьамидовар сад-садан гуьгъуьнлаз райондин идарайриз кьуллугърал акъатна. Саидбег райисполкомдин председателвиле тайинарна. МегъамедтIагъира хейлин йисара райондин халкъдин образованидин отделдин заведующийвиле, ахпа школадин директорвиле кIвалахна. Къазихан райондин виридалайни чIехи ва хъсан къазанжияр кьачузвай совхоздин кьилин бухгалтер хъана...

Хуьруьн школадин муаллим яз амукъай Абдулкъадир квачиз, вирида райцентрада кIвалерни эцигна. Куьрелди, районда Гьамидовар кар алай ва кар алакъзавай, гафунихъ кьуват, меркездани кваз яр-дуст авай тухумдиз элкъвена. Гьамидоврин акъалтзавай несилди дамахни кьачуна. Чпин таяр-туьшерин уьмуьрдив гекъигайла абур а вахтара кьит, фяле-лежберрин аялриз ахварайни таквазвай шейэралди таъмин тир эхир. Де лагъ, кIвачер гьикI цавай фидачир? Нер кьилелай винизни гьикI хкаждачир? Дустарин вилик гьикI дамахдачир?

Дяведилай гуьгъуьнин йисар советрин инсанар патал регъятбур хъанач. Четинвилер, азиятар 1970-йисаралди давам хъана. И девирда халкъдин панагъ Сталинни рагъметдиз ракъурна, уьлкведа гъулгъула, каш тур Хрущевни агъа дуьньядиз фена. Орденрал, медалрал, плагъар гунал рикI алай Брежневни тарихда гъатна. Гъам себеб яз гъуьргъуьвал гъиссай уьлкведин бинеяр мягкемардай ният авай Андропован кьилизни акси къуватри яд чимна. Ахпа уьлкведин кьилиз атай Горбачевани Ельцина Советрин Союз тIвар алай зурба уьклве чукIурна.

Фендигарвилелди Россиядин Президентдин къуллугъдин иесивал авур Ельцина я законар, я къайда, я чIехи-гъвечIиди амачир уьлкве авай къван гъарамзадайрив, хаинрив, къачагърив, душманрив тарашиз туна. Халкъ вири девлетрикай, Советрин къазанмишунрикай магърумна. Гъар са шегъерда, поселокда, хуьре, суьруь элкьуьрайла, тум къацIай, начагъ, зуру лапагар гъикI вилик акатдатIа, гъакI угърашар, чуьнуьхгумбатIар, ягъсузар, къве чин алайбур вилик жергейра гъатна. Гзаф шегъеррин, хуьрерин, карханайрин, идарайрин, банкарин, базаррин, чилерин сагъибар абурукай хъана. Агъ, тарашна, чапхунна гъа халкъдин мал-девлет? Зегъметчи инсанар михъиз кIеве гъатна. Гзафбур бейкарриз элкъвена. Хзандиз вад къан ризкъи къазанмишдай мумкинвални амукънач. Куьрелди, диде верч къена амукъай цицIибар хъиз хъана инсанар.

Хуьрера лагъайтIа, «кар алакьдайбуру» колхозрин, совхозрин эменни, девлет кIанивал тарашна, вара-зара авуна. ЗатIни амукъ тавурла, ахпа худда чилер – багълар, салар, ципицIлухар, уьруьшар – маса гана.

Гъа ихътин алаш-булашдин, женгерин, гъарай-эвердин, къайдасузвилерин майдандиз аватай Гъамидоврин жегъил несилрикайни бязибур вахтунин кьилел къенерар алачир балкIанрал акъахна. Сифте нубатда Абдулкъадир муаллимдин хва Шагъвелед, ахпани адан «викIегъвилери» ашкъиламишай маса миресарни. Залпанд алачир азад балкIанрини абур тухвана, гъич гуьзлемиш тавур чкайризни...

Къуншидин хъракай хтай Гъабибата фарни, мукашдинни къацу чичIекрин (хевецIрин) афарар квай суфра сад лагъай мертебадин, хзанди санал каш-мекъ ийизвай, тIуьн незвай кIвалин пипIе авай столдал эцигна. Ахпа къуйдай къайи яд акъудна, чиниз яна, гардан, къуьнерал къван гъилер чуьхвена. Бедендилай зегъемдин цIай алудна, кIвалерин вилик квай салаз гъерекатна. Баркаван сал, ам темягъ фидай жуьреда дуьзмиш хъанвай. ЧIехи пай помидоррин хулери къунвай. Набататар сад хъиз кIвачел акъалтнавай ва абурук, кукIрух къуна, къацу майваярни квай. А патал хъиз картуфрин къве тахта, анихъ – афнаяр. Памидоррин хулерин къерехра инсандин буйдилайни виниз хкаж хъанвай гъажибугъдайрин, куларин танар, абурал элкъевез-элкъевез алкIанвай пахлайрин къемер. Са тахта лап пис кудай лезги истивутар, абурун къвалав келемар...

Ибур вири Гъабибатан зегъметдин, алахъунрин нетижа тир. Итим, аялар авайтIани, салан кIвалахрал абур желб авун четин месэлайрикай сад тир. Гъар куьмек герек атайла, дишегълиди багъри ксар, туьтуьна еб авайбур хъиз, салаз ялдай, тахъайтIа, Гъабибатаз амукъдайди текдиз салахъ гелкъуьн тир. Авайвал лагъайтIа, кIелунар авунвайди туширтIани, дишегълидихъ халис агрономдин чирвилер, тежриба авай. Адан патав

датІана хуьруьнвиар кьведай, меслят кІанз, са кар хабар кьаз, набататар кьирмишзавай зиянкаррихъ галаз женг чІугвадайвал, хьсан бегьер хьун патал салахъ гелкьведайвал чириз.

Салан кІвалах, гьасилзавай бегьердин кьайгъу авун патал дишегъли вичин кьуллугъчи-муаллим, интеллигент итимдихъ галаз датІана кьалриз акъатдай. Абдулкьадир, дугьриданни, хуьруьн ваъ, шегьердай гъана ахъайнавай хътин кас тир. Яшайишдин, майишатдин са кар кьванни авуник адан хев квайди тушир. Школадиз физ, тарсар гуз хкведай, футатІ тІуьна, мад гъаниз хъфидай, я кимел фидай. Хкведай, газет-журнал, ктабар кІелдай, акур-такурдакай, ван хъайи-тахъайдакай, кІелайдакай суьгьбетардай, вичин фикирар ачухардай. Гьабибата итим гужуналди салаз тухудай, пер ягъиз, яд, накъв гуз мажбурдай. Нехирдин нубат кьезва лагъайла, ам хуьрй катизни гьазур жедай. Гьакъван адаз и кар такІан тир. Вичин паталай, пул гана, са масад ракъурдай. Чара тахъана фейила, аламатар кьалурдай. Садра вичин рикІ алай сериал кьалурзавай вахт жезва лугъуз, нехир рагъ акІидалди хуьруьз гьал хьувунай. Маса сеферда маларин гьвечІи пай чІура туна хтанай...

Салан кІвалахрикай ада анжах чилиз пер ядай ва набататриз яд гудай. Папа «сал эЧелри кьунва, са зи тІем акакъзавач» лагъайла, ада ван тахъайдай кьадай. Майваяр атІудайлани ада кьил баштандай. Хтулриз, вичин гаф акатдай ученикриз эвердай. Абдулкьадира кІвалин са кьайгъу авун патал Гьабибата ам кьвед-пуд юкъуз гьа месэладикай ихтилат кудиз гьазурдай. ТахъайтІа, кье лагъана, гьа юкъуз кар тамамарун – им гьич жери месэла тушир. Чалал текъведайла, крар акІахъзавайла, ажугъдин цІай винел акъатзавайла кесиб дишегълиди лугъудай: «Я гарданда цІиргъ (галстук) авай зи гьаким, вун ви бубайрал атайди вучиз хъанач? Я кІвачер туфлида, гьилер дуьгмеда авай зи Фесбег, вач, вач куьчедиз, алат залай, вилериз кьванни такурай вун».

- Кьил тІармир зи,- наразивилелди лугъудай Абдулкьадира,- жувани ийимир. Ацукъ, ял ягъа жуваз, тахъайтІа, галат тежедай кІарас балкІан хътинди жезва вакай.

- Зани тавурла, ни авурай эхир? Ваз чи сални кьуншидинди хьиз кьаратикенри, эЧелри кьуна кІанзавани? КІвалел пехъ ацукънавайди хьиз. Зунни ацукъайла, а ви суфрадал кІешнишрилай гатІунна афнадилай, шефтелдилай хкатна майваяр, хъчар, емишар гьинай кьведай?

- Гъан, бес я, бес я, шехъиз-шехъиз шегьер кьачудайди, ая жуваз кІани кьван. Зун фена,- лагъана, экъечІдай кІвачел туфли алайди тади кваз гьаятдай.

Хьрак атай дишегълийри са бязибуру помидорар атІузвайдакай, машинарни кьунвайдакай ихтилатнай. Къайи ци зегъемвал са бубат алудай Гьабибата салаз гьерекатнай. Са хуьляй маса хуьлез физ, набататриз вил яна.

- Я кье, ибур атІудалди агъа кІан цІуд югъ ама,- рахана дишегъли ван алаз, кьвалав са маса кас гвайди хьиз,- и атІузвайбурун памадулар битмиш хъанвайди я жал? Аламат! Тапарар туштІа? Лугъузвай гьа, са

гъихътин ятІани дарман ягъиз памадурар фад яру ийизва. Чеченривай чирнавайди ялда. Бес, гъавиляй абуру фейи базаррай хъсан пуларни хкизва ман. Геж фейи чун хътинбур куьлуь-шуьлуьйрин иесияр жезва.

Рахаз-рахаз помидоррин арайра къекъвей дишегълидиз гъич къиб янавай са майва къванни акунач. Саларбанри тестикъарзавайвал, набата-трин къемерик сад-вад къиб янавай помидорар кватІа, атІудай вахтни я. Къацузмаз атІайтІани, Урусатдин базарриз агакъдалди майваяр яру жезвайди я.

Къвед-пуд йис тир Абдулкъадиран хзанни Урусатдин шегъерриз помидорар тухуз акатна. ТахъайтІа, ада афнаяр, истивутар, серкер вад-ругуд вишен челегра цик кутаз, Бакудин базарриз маса гуз тухузвайди тир. Бязи хуьруьнвийри цик квай майваяр Москвадиз, Ленинграддиз, гъатта Ташкентдиз, Бухарадиз тухудай.Амма Абдулкъадиран килфетрихъ акъван яргъариз фидай мумкинвал, жуьрэтлувал авачир. Садра гарданда галстук авай муаллимди, пуд хуьруьнвидихъ галаз, афнаяр Москвадиз, ана къимет ужуз акурла, Клинь шегъердиз тухванай. Пуд челег афнайрихъ бегъем пул жеда, хъиз мехъерарни ийида лугъуз умудар авай Гъабибат, чІугур зегъетрин, фейи рекъерин гъакъини гъачиз хтай итимдин гафар ван хъайила, пуд юкъуз месе гъатнай. Мад абуру Урусат галай терфдихъ къил элкъуьр хъувуначир. Та гилал къведалди, таза помидорар тухуник акатдалди.

Гъабибат чиник атІугъвал кваз мад хуълера къекъвена, амма рикІи гуьзетзавай рангунин майваяр адаз акунач.

- Цуд югъ, цІуд югъ,- тикрарна дишегълиди пІузаррикай.- Бязибуру штилар чалай вилик кутурди я чилик. Зи Фесбегаз яб гана, мад чун къулухъ акъатна. «Гъеле фад я, мекъи хъжеда, къаю тухуда, чибуру абурухъ ахгакъарда» лугъуз, вахтунда кутаз тунач штилар. Ингъе гила, тамаш, ахгакъар хъувуна, абуру къвед лагъай рейсерни хутахда чун амаз.

Итимдилаь наразивалазвай, лап ихтияр авайтІа, ам гатазни гъазур тир дишегъли, гъа итимдин сес галукъайла, кхунна.

- Хтана, хтана зи Фесбег,- гъерекат акатна дишегълидик,- гъич хуьрек недай чІав акадардач, зи назназиди. И рекъяй ам лап профессор я. Салаз гъидайла, гъа Етим Эмина «тариф» авур тумакъ яц я ман,- рахаз-рахаз хъфена кІвализ Гъабибат.

- Чизвай заз вун сала авайди,- хуьтуьлдиз рахана Абдулкъадир.- Яру памадурар жагъурзавайни?

- Вун чиз ацукъ, ви кІвачин кикекни квачирбуру, вавай а-ани бе-е чирайбуру чпин салара майваярни битмишарнава, пака абурун шаландарни Москов-Псковдиз рекъе гъатда.

- Бес хъуй ман, чан суна. Ви къизилдин гъилери чранвай фарин, афаррин атирди зи бейни элкъуьрзава, чна абур иштягъдивди, ислягъвилелди нен, ахпа чна ихтилат давамарда.

- Давамарда? Гъинал? Кимел? Мегер заз ви тІул чизвачни?

- Фидач, фидач. Чан суна, ви рикІе гафар амай къван санизни кам къачудач. Аялар аквазвач хъи?

- Аялар вирел ала. Гишин хъайила, хкведа абурни.

- Ша, ша, ацукъ зи патав. Са истикІанда авай цурунекни гъваш заз.

Гъуьлуь тІалабнатІани, Гъабибатавай мез хуьз алакьнач. Ада цурунекни гана итимдиз, къулал чайданни эцигна, суфрадал маса няметарни гъана, гъа са вахтунда помидоррин даллайни акъвазарнач. Ящикар гъазурна, траллер жагъурна, рекъиз фидай юлдашар тайинарна кІанда лугъуз итимдин япар денг авуна.

- Кис, секин хъухъ, хзан сагъ хъайи кас, ящикрин къайгъу за авунва, кьве йикъалай хкида. Амай крарни жада.

- ГъикІ жада, гъикІ? Памадурар гъаз вуж фида? Миресар. Къуншияр я лугъуз, гъабурув вугуз, чи гъилиз вуч атана? ЯшукІ кьуд виш манатдай акъвазна, ирид виш хъана кІанзавай чкадал.

- ЯтІа, чна гъа и чкадал сдаватда ман, ахпа лагъай кас.

- Пуд вишяй ящукІ? Лагъ манн, ви къилиз ахътин фикир гъикІ кьвезвайди я, я муаллим? Ви амадагар муаллимрихъ галаз вач ман, гъабуру хъиз, агъзурарни хкваш ман. Вун квелди абурулай усал я? Лагъ е, лагъ.

- На и незвай ризкъи зегъримар мийир ман, ахпа лагъай кас. Базар зи кеспи туширди ваз хъсандиз чизва, чан сунна. Гъавая зи кьил тІармир. Ціи чна Шагъвелед рекъе твада, адан сессиярни куьтягъ жада, чи памадурар агакьдалди.

- Шагъвелед?

- Эхъ мун, адалай алакьда.

Гъарай кьилеллаз аялар хтана. Гъа и арада къуншидин пабни атана, лигем кІанз. Гъабибат абурухъ галаз машгъул хъана. Абдулкъадирни, чай хъвана, куьчедиз экъечІна.

Хуьруьнвияр кьефле-кьефле помидорар гъаз Урусатдихъ рекъе гъатзавай. Июлдин сифте кьилер тир. Гатун цІиг. Ракъини, цІу хъиз, кузвай. Серин чкадикни, къумадик кутур кака чурун мумкин тир. Хуьруьн куьчейрай цІивдай кас, гъатта аяларни акъвазачир. КицІери, кІвалин къушарини чпиз са тІимил хъайитІани шагъвар акъадай, галукъдай, ракъинин нурур ават тийизвай чкаяр жагъурнавай. Куьчейра кІвалерин виликай фенвай цин хуьлерин кьерехра цанвай, цавуз хкаж хъанвай къавахарни, чинарарни гъилер, кІвачерни ктІунна, кьилер куьрснавай аскерар хъиз, акъвазнавай. Пешер къванни юзазвачир. Гъа ихътин чими, кудай гъайбатдик инсанри кІвалахзавай.

Гъаятда чардахдик, сериндик помидорар хкъазавай ва ящикра твазвай Гъабибатан пелелай, чинилай, хуруйрилай гъекъедин яд кІвахъзавай. Ара-ара физ, чиниз, гардандиз къуйдин къайи яд язавайтІани, сад-вад декъикъадилай беденди мад цІай къачузвай. Цихъ гъараратвал гъиссзавай. Къайи яд хъванмазди регъят жадай, амма са шумуд легъзедилай хъвайи яд бедендал гъекъедиз элкъуьн хъийидай.

- Валлагъ, цІай я, цІай,- кьелечІ шалварни майка алаз кІвалахазвай Абдулкъадира рикІивай наразивална.- Мукъвал йисара икъван чими хъайиди туш.- Адаз помидорар ящикра тунин мелекай кьил къакъудиз кІанзавайди тир, амма Гъабибат лугъудай «кІарас балкІанди» адаз гал-тІамар яна.

- Ящикар ацIур тавунмаз вун санизни фидач,- кьетIивилелди лагъанай папа.- Вири меле, вун кимел? Ваз гъикI аквазва и кар? Зи чандайни акъахъ хъизмач эхир, я дуст. Аялрални гуъзчивал герек я, тахъайтIа абуру гъа акатайвал, вири сад-садак какадарна твазва ящикра. Ван хъанани ваз, санизни вун фидач. Пака машин къевезвайди я гъа.

Уф-чIуф къачуна кIвалахзавай Абдулкъадира. Ара-ара аялризни гъугъ ийизвай, гъвечIи-чIехи, синих квай-квачир талгъана ящикриз вегъевзайла. Къве юкъуз атIай помидоррин амбар яваш-яваш гъвечIи жезвай. Варарин къвалав дуъзгуъндиз ацIурнавай ящикрин хара арадал къевезвай. Къанни цIуд ящик къван жада лугъуз Гъабибата шадвалзавай. Им саки са тонн майваяр. Аялрин гъерекатрилай вилер алуд тийизвай ада гъарайни гузвай.

- Я бала, аквазвачни, тIвех квайбур твамир, твамир. Хейлин пул гана агъзур километрди тухузвай абур атIа кылиз агакъадалди ктIида. Акъуд хъия вири, ирибур, ранг алайбур эциг...

Нянихъ элкъвейла, виридалай ухът алахъна, помидорар ящикра туна. Аялар гъасятда инихъ-анихъ катна. Абдулкъадир гъамамдиз фена. Гъабибат геждалди амукъна, аламай-галамай сад-истихъ ийиз, синих квай помидорар кылди ящикра хуаз. Машидин суракъдиз феи Шагъвеледни къавум Айнудинни хтана. Абуру КаМАЗ пака экуънахъ къведайдакай хабарна.

Помидоррин сад лагъай бегъер кIватIунин, ящикра тунин гъасретдай, гъикъван галат хъанвайтIани, Гъабибата натIручIни (кIвалах акъалтIарунай разивалзавай кьетIен хуърек) гъазурна. Абдулкъадира къавумдихъ галаз дустуни хуси ципицIрикай хкудзавай тIарам чехирни хъвана. Гъабибата Айнудиназ рекъера, базарра саламатвал хуъниз, Шагъвеледлай вил алуд тавуниз, ам жегъил я, патарал феииди туш, базаррихъ галаз алакъалу хъайиди туш, лагъана минетна.

- Вири хъсан жада, я свас, сад лагъай сеферда туш хъи зун анриз физ-хквез. АтIа чи Гъалимак къванни квачни Шагъвелед. Гъич райцентр-дизни тефей адакай гила Урусатдин базаррин савдагар хъанва. Зулалди гъанра амукъзава, алверзава, инрай феиибурвай вахчуз, багъаз масса вахкузва.

- Гъалим амалдар, фендигар я, чиниз цуькIун вегъейтIани, ам михъ хъувуна ваз сарар экъисиз акъваздай лам я. Чи гада туънтди, нагъакъан гаф къабулиз тежедайди я. Анра гъалтда са кIамашдал...

- Бес я, бес я ваз, суна чан, жуванни чи рикIерни цуру мийир. Вири хъсан жадайди я. Вуна чаз сад-къве афар хкваш, пара ширинбур я.

- Я е, валлагъ. Ви гъилин хуърекар гъамиша тIямлубур жада,- тарифна къавумдини.

- Гъалал хъуй, иштягъдивди неъ,- лагъана дишегъли цIун кIвализ фена.

Яргъи КаМАЗ рекъе тур пакадин йикъан экуънахъ Шагъвелед, Айнудин ва маса хуъруънвиар «Дербент-Ленинград» поездди кефердихъ тухвана. Вагондани чимизвай. Нисинрихъ, са майка алайтIани, беден

гъекъеди басмишна., на лугъуди, дагъдин кукІваз къванер ялна. Шел-хвал авуникай файда авачир. Базардиз физвай майвайрин иесияр яваш-яваш плацкартний вагондин шартІарихъ галаз вердиш хъана. Гъатта ди-шегълийрини, шегъеррай акъахзавайбуру хъиз, кІаник алукуІдай партал туна, амайбур хтІунна. Сифтедай регъувилер авунатІани, ахпа са акъван къайгъу амукънач. ГъикІ лагъайтІа, вири гъа са жуьреда, гъамамда ва я гъуьлуьн къере авайбур хъиз аквазвай.

Ихтилат-суьгъбетривни экечІна саларбанар. Садбуру чеб Урусатдиз сифте сефер фейила кылел атай дуьшуьшар рикІел хкана. Масадбуру базаррин къайдайрикай, гъи шегъерда гъихътинбур аватІа, ихтилатна. «Яраб и сеферда чи гъалар гъикІ жедатІа?» лугъуз суал вугудайбурни авай. И суалдиз Шагъвеледазни жаваб кІанзавай.

- Я Айнудин дах, заз валлагъ къурху ава, жуванбурни гана, дахди-ни дидеди зи хиве хтунвай мукъвабурун, къуншийрин памидоррин савда ийиз агакъдатІа?

- Эхъ, я хва, жедайди я. Вучда къван, виридахъ кІвал-югъ, кеспи, хизандин дердияр туна яргъал рекъериз экъечІдай мумкинвал авач. Зазни гъар сеферда алава пар жезвайди я. Къве сеферда куь майварни тухванай гъа за.

- Вири маса гуз хъанайни?

- Эхъ, я хва. Анра санал ящикар къачудай алверчиярни авайди я. Анжах ужуз кІанда абуруз. Вучда къван, арабир атайбурухъ галаз санал хъфинин мураддалди гъа къажарриз кІани къиметрай хгайди я.

- Айнудин дах, къиметар гъихътинбур аватІа анра? Чир къванни авунвайди яни?

- Пуд-къуд манатрай физвалда. Эгер чун агакъдалди гъакІ амукъай-тІа, пара хъсан жада. Пуд агъзур манат ви ва къве агъзурни вад виш манат зи жибинриз къведа.

- Гъакъван пулар? Яраб?...

- Эхъ, хва, жедайди я. Анжах базарра дуьзгуьн къимет амукърай.

Нисинрилай алатайла, хуьруьнвийри суфраяр ачухна, гъарда вичив гвай няметар акъудна. Хъуьрез-рахаз, сада-садан гуьгъуьл хкажиз, базарни рикІелай алуд тийиз, вахт ракъурна, ахпа гъар сад вичин полкадал яргъи хъана.

Смоленскдиз абур къвед лагъай йикъан экуьнахъ агакъна. Базардал фейитІа, пар авай автомашин агакънавачир. Шагъвелед Айнудинахъ галаз шегъердин куьчейра къекъвена. Жегъилдиз шегъердин акунри лап таъсирна. Куьчейра инсанар тІимил авай, гзаф куьчейрин шегъердинни тротуардин арада векъин зулар яргъи хъанвай. Лап гъа хуьруьн куьчейр хъиз аквазвай. Са туьквендихъ еке учир галаз акурди, дагъвияр акъваз хъана.

- Инай са дефицит затІ гузвай хътинди я, хва, за нубат къада, вуна фена анай вуч гузвайди ятІа чира,- буйругъна Айнудина.

Нубатда авай итимар, дишегълияр, чибур хъиз, нубатсуз вилик физ алахъзавачир, аста-аста юзазвай, гъарда вичин нубат гуьзлемишзавай.

Садани кьал акъатдай гьерекатриз рехъ гузвачир. Туьквендин ракларив агакбайла, Шагъвелед тажуб хъана. Къеняй эхкьечІзавайбурун сеткайра авайбур «Портвейн» ва «Вермут» чехиррин бутылкаяр тир. Са геренда тамашиз акъвазна, ваъ, маса затІ гвайди авачир, вирида къачузвайбур гъа чехирар тир. Ада къвалав гвай кьве жегьилдивай хабар къуна: - Куьнени чехир къачузвайди яни?

- Эхъ, Дагъустандин чехир я, пара тІямлуди, хъсанди я.

Шагъвелед шаддиз Айнудинан патав хъфена.

- Гъун, вуч я дефицит? Вун хъуьрезва хъи?

- За лагъайтІа, вун ягдадач.

- Вучиз эхир?

- Чехир я ина дефицит, чехир. Вични чи Дагъустандин чехирар: «Портвейн», «Вермут».

- Жеч яда?

- Валлагъи гъакІ я.

- Урусриз крепленный чехирар кІандайди я. Хъурай, кеф чІугурай чпиз. Ша, чун масанихъ фида,- лагъана Айнудина.

Паркдиз фейила, анани абуруз са учир акуна. КилигайтІа, пиводихъ акъвазнавайбур я. Шагъвеледан рикІел Махачкъалада пиводин будкайрихъ са бокал пиво патал жадай ягъ-къиникъар, кьал-макълар хтана. Сада-садан къилерилай бокалар, пуд литрдин балонар вугуз, себ-сив... А ина кьал гвай садни авач. Секиндиз юзазва нубатда авай итимар, жегъилар, рушар, дишегълиар. Пуд касди бокалриз пивони цазва.

- Инал чна нубат къада, хва,- разивилелди рахана Айнудин.- Акъвазвани, гъихътин икъи, темягъ ракъурдай рангунин пиво ятІа. Чинра, ядни хъияна гузвай буза хътин, анжах руфун дакъурдайди туш.

Дугъриданни, Айнудин гъахъ тир. Шагъвеледаз Дербентда сифте хупІ авур пиво бегенмиш хъайиди тушир. Ахпани ада гатун варцара гужуналди са бокал хъвадай, дустари пуд-къудар къенез ичІирдайла. И пиво халис затІ тир. Ада кьве бокалдиз яна, гуьгъуьларни хкажна, гишинвални квахъна.

КаМАЗ нянихъ агакъна. Ящикар авудна, базардин кІаник мертебада саламатна. Экуьнахъ маса гуз башламишна. Ранг алай ва еке са килограмм къуд манатдай, амайбур пуд манатдай. Ихътин къиметдал хуьруьнвиар пара рази тир. Амма гъа и нянихъ базардиз чеченвиар атана, са шумуд траллер гваз. Малум хъайивал, кьвед лагъай сеферда.

- Куьтягъ чаз хъуьрей бахт. Вири чІур хъана,- лагъана Айнудина.- Пака къиметар кьве манатдал ахватда. Пай атІайбур, квевай са кьве йикъан геж хтанайтІа жадачирни?

Пай атІайбур. Эхъ, Шагъвелед мягътелар авурдини гъа и месэла тир. Помидорар гваз атанвай чеченвиар вири дишегълиар тир. ВикІегъ, хци, зирек. Абуру КаМАЗ-рай 30 килограммдин пар авай ящикар авудурвал, харайриз ягъайвал акуна кІандай, хъвер-зарафатни ийиз, маниярни лугъуз. Чи дишегълийрилай акІ алакьдачир. КІвалах куьтягъна, ичІи ящикрикай стол туькІуьрна, ацукъна иштягътивди тІуьн незвай ва эрекъни хъвазвай тегъер акурла, жегъил мадни тажуб хъана. Хуьруьнви дишегълиарни гъакІ пагъ атІана амукъна.

Экуьнахъ базардиз атай лезгийриз акурди масад я. Базардин чІехи пай яру помидорар гузвайбурун терезри къунвай. Гена йифиз помидорар гваз молдаванар, лезгиярни хтанвай. Айнудина лагъайвал, къимет кьве манатдал, манатни зурал ахватна. Гъафте акъатна. Мални маса гана куьтягъна, са артух четинвилер акъалт тавуна. Хуьруьнвийрикай садбуруз

акъвазиз, туьквенра къекъвез, чкайрилай гъат тийизвай дефицит шейэр жагъуриз кІанзавай. Айнудина абуруз лагъана: «акъваз, рикІик квай дер-дияр ая, чун хъфида». Шагъвеледазни акъвазиз, жегъилвилер ийиз кІанзавай. Шегъер адаз хуш хъанвай. Гъатта базардин танишарни жагъанвай, молдаван гадаяр. Аламатдин шегъер тир. Гъар юкъуз, нисинилай алатай-ла, марф къвадай. Гъинай атанатІани чир жедачир, къуд-вад декъикъада кІвадарна вичихъ авайди, ахпа чІулав булутар гъа атай жуьреда фад квахъ хъийидай. Цава мад рагъ хъуьреда. Са шумуд югъ акъвазиз кІанзавай жегъилдивай къавумдиз аксивал ийиз хъанач. Абур къибледихъ, хайи ма-кандихъ рекъе гъат хъууна.

Чкадал помидоррин кѝмет 15-20 кепек тир. Консервиардай заво-дри, заготпунктари мадни ужудакъаз къабулзавай. Урусатдиз физвайбу-рув майваяр вугузвайбур чпиз ящикдила 30-40 манат хкунални рази тир. Ихътин гъалар себеб яз Шагъвеледан жибинда ирид вишелей виниз пул амукъна. Дахди вацра аялрихъ галаз къилни тІарайла, нервиярни чІу-райла, вишни яхцІур манат къачузва. Урусатдиз фена хтай гъафтени зура ирид виш манат. Гадади и тафават фад къатІана ва верчерин демекдик акатай сикІрен хъиз, адан сивени ширин дадни гъатна. Гена дидеди, ви-чизни хабар авачиз, хцин ачух жезвай луварик гар кутуна.

- Аферин хва, вуна и йисара чаз тахъай къадар пул хкана. Къве югъ жуваз ял ягъа, ахпа вун мад рекъе гъатна кІанда, хва. Сала помидорар гзаф ама.

- Хъурай, диде,- гъасятда разивал къалурна Шагъвелед.

Къве югъ ада дустарихъ галаз акъудна, Дербентдиз, Къубадиз фена, ялар яна. Пуд лагъай юкъуз ам хуьруьнвийрихъ галаз поездди та-тахъ, та-тахъ ванцелди Урусатдихъ тухвана. И сеферда траллерда адан тІва-рунихъ галай хсуси къанни вад ва хуьруьнвийрин къанни цІерид ящик авай. Жегъилди виликамаз гъахъ-гъисабар авунвай ва вичиз агъзурдалай виниз пул амукъда лугъуз шадвалзавай. Амма касдиз чизвачир, базарра гъаларни, кѝметарни са йифен къене дегиш жезвайди ва гъа са вахтунда чкадила дуьздаказ ягъай мални базардиз ерилудаказ агакъ тийидайди, траллерар рекъера геж жедайди...

И сеферда лезгияр Рязандин базардихъ илифна. Анай хтай хуьруьн-вийрин «ана помидорар гвайбур тІимил авай» гафариз килигна. Къилин базардиз фейитІа, буба ваз къурбанд хъуй, къуд патахъай аквазвайди по-мидорар маса гузвай лезгияр, узбекар, чеченар, молданванар... Вучда? Маса чара амачир, авудна мал базардиз. Помидоррин кѝметни са манат тир. Ранг, абур алайбур къве манатдайни физвай.

Базардин майдандиз сифте яз экъечІнавайІани, Шагъвеледаз вичин хийирдиз савда ийидайвал чир хъанвай. Галат жезвайІани, ада нянихъ геждалди вири ящикриз гъил язавай, хъсанбур хкъзавай. Базарда виле акъадай, темягъ фидай затІуни гъасятда вичел фикир желбзавай. Муь-штерийрин чІехи пайни дишегълияр тир. Урус чІални вижевайдиз чи-звай, хъвер-зарафат кваз рахазвай, сад-къве синих квай майва пулсузни гузвай, къаш-къамат авай ва «пакани хъша» лугъузвай гададивай хушви-лелди масани къачузвай. Вичин терездал атайбур ада гъакІ рахкурни ий-извачир. Вад-цІуд кепекдин ужузни теклифдай, анжах муьштери вичин мал къачуниз мажбурдай.

Къунши Къазихана вугай помидорар зулун «Волгоград» сорт яз хъана. Абуруз анжах къиб янавай, амма чеб еке, элкъвей, цџалџам, темягъ ракъурдайбур тир. Абур яру жедалди гуъзлемишайтџа, низ чида гъикъван вахт кџан жедатџа. Хъел атай жегъилди лап вижеваз экъуьгъна къуншидиз, адан ирид бубаяр какадарна. Маса къве хуьруьнвидин хуьре амаз яр янавай са тџимил майваяр чџур хъана. Идани гададин кефияр серинарна. Санлай къачурла, пис жезвай хътинди тушир. Эвел авур гъахъ-гъисабрив агакъзавачиртџани, са ругуд-ирид виш манат жуваз амукъдайвал жезвай.

Къазиханан помидорар ада «лимондин сорт я, са гъафтедилай яру жедайди я» лугъуз маса гузвайтџани, пуд виш килограмм гун патад са шумуд югъ герек хкъедай. Майваяр тџарамбур, гуьрчегбур тир, вучда, яру жезвачир. Юлдашри адаз столовойриз, ресторанриз фена, абуруз теклиф авунин меслят гана. Гена сана адан бахтунџи гъана. Ресторанда ватандашрал гъалтна. Рязанда яшамиш жезвайбурал. Абурун куьмекдалди Къазиханан помидорар гъа ресторандиз вахкана. Къуд манатдай. Гъар килограммдилай къве манат ресторандиз туна. Ватандашри мад са шартџи эцигнавай: чувалра авай индийский чай маса къачун. Абуру лагъана: «Чна вакай табзавач, чай Рязандин чайдин фабрикадай я, чна гъана вун хъфидай вагонда эцигда. Вад чувалдай ваз ви помидоррилайни артух пул алатда».

- Эгер рекъе къуртџа? Вад чувал индийский чай...

- Садазни чир жедач, акъван кичџе жемир, чна им сад лагъай сеферда туш чай чи патарихъ рекъе хутаз. Ваз зиян тахъун патал, стха, исятда чаз 20 процент пул це, амайди чав ахпа ахгакъар хъия. Чна вахъ галаз мадни алакъаяр хуьда ва саналди ийидай крар мадни ава. Вазни, чазни хийир жеда...

Шагъвеледа ял къаз-къаз разивал къалурна. Гадаяр гъахъ тир, чайдилай хейлин пул алатзавай, амма хаталувални авай эхир. Спекулянт я лагъана, чайни вахчуна жермени авун, гъатта дустагъдани тун мумкин тир. Вад чувал чай зарафатдин кар туш къван. Гъинай атайди я лагъайтџа, вуч жаваб гуда? Ватандашрин инанмишвили, къастунал кџевивили, вичиз хъсанвал авунини гада сифте яз закондилай кам язавай кар авуниз мажбурна.

Аллагъдиз шукур, Шагъвелед, рекъе дуьшуьш татана, инжиклу ийидай кас гъалт тавуна, ахгакъна. Хзанни, помидоррин иесиярни рази хъувуна. Индийский чайдикай хабар хъайи хуьруьнвийри пуд чувалда авайди квани лагъанач. Герексуз инсанрин фикир желб тавун патал Шагъвеледа чайдин савда агална. Рязанда авай ватандашризни, меслят хъайивал, тайин къадар пул рахкурна. Къве чувал чай Дербентдин чайханайриз маса гана.

Са акъван вахт алатнач, хуьруьнвийриз Шагъвелед чџулав «Волга» машиндаваз физ-хкъез акуна. Кимерал, хърарик жуьреба-жуьре ихтилатарни пайда хъана, амма Шагъвеледа и кардикай вичиз хабар гайи диде-бубани секинарна. Рязандай ватандашри поездда аваз мад вад чувал чай рекъе хтуна. Ам гадади Дербентда яшамиш жезвай вахан кџавале эцигна ва анжах мукъвабуруз, танишриз теклифна. Са пай чайханайрин иесийривни ахгакъарна. Жибинда, са артух зегъмет чџугун тавуна, пулдин еке къадарар хъуни гададин къанажагъдик, амалрик дегишвилер кутуна. И кар адахъ галаз алакъада авай инсанрини къатџана.

(Давам къведай нумрада)

Шишрат

75 йис

Аллагъяр
АБДУЛГЪАЛИМОВ

АМ ГЪЕКЪ ТУШ, ДУХТУР!

Поэма

ДИДЕДИХЪ ГАЛАЗ РАХУН

– Гъинва ахвар?
– Фадлай амач,
Ам атІана
йисар я.

Хцихъ галаз
ТІал чІугвазва...
Гъар са велед
Чи дидейрин
РикІикай хъай
кІусар я.

Месин къилиз,
Хъана виниз
Фадлай диде
ацукъна.

На лугъуди
Хцин тІалдин
Са пай адахъ
галукъна.

– ГъикІ хъана, хва,
Ваз секинвал
авач хъи?

Ухът алахъиз.
Пад элкъуьриз...
Мекъи жед гъа,
Чан зи хва, ваз,
Винел яргъан
алач хъи?!

– Югъ рагъдандихъ
Элкъвенвайла,
ЧІур хъана зи
«гъаваяр».

Зи хирери
ТІал къачунва,
Зи беденди
Звал къачунва,
ТІазва михъиз
жалгъаяр...

– Чан дидедин,
Ваз минет хъуй,
Тавакъу я,
Килигиз тур,
Фена къилив
духтурдин.

– Заз герек туш
 Духтур, жерягъ,
 Квахънава зи
 РикІин сергъят,
 Бес тушин заз
 акурди?!
 Диде!
 Вили рагар,
 Каф кьилеллай
 Лацу ятар...
 Куьн тушни зун
 Серт майданрай
 хкайди?!
 РикІелламан,
 Кимин кьилихъ?
 Къван кадариз,

Гъуьжетариз,
 Зун башчи яз
 авайди?!
 Гъахъ дяведал,
 Терс гуьллейрал,
 Саф-саф хъанвай
 Бедендални
 За гъалибвал
 къачуна...
 Мили хъверна:
 Духтурдиз зун
 Фида, диде,
 Къабулдач за
 Вун сефилдиз
 акуна...

АЗАРХАНАДИЗ РЕКЪЕ

Акъатна йиф,
 Ракъин нулар
 Дагъдин хуьрел
 аватна.
 Кеспидал халкъ,
 Мал-къара, хеб
 Гъарнихъ са-сад
 алатна.
 Гурмагърайни
 ТІануррин гум,
 Туп-туп цавуз
 акъатна.
 Хуьруьн эгъли
 Агъсакъалар,
 Яваш-яваш
 Кавал галаз
 къуьнерихъ,
 Ша лагъай хъиз,
 Кимин еке
 къванери,
 Къвез сад-садав
 агатна...

Гъамиша хъиз,
 Хъвер кваз сивик,
 Гузва салам,
 Гъалтай касдиз
 Чи Жамала
 геройди
 Хиялри мефт
 Регъвезвайла,
 Уяхарна
 Къални-къивди,
 гъарайди.
 КилигайтІа,
 Аялар я;
 «Мак» къугъвазвай
 Чи мектебдин
 майдандал.
 Сад тади кваз
 Къвезва патав,
 Цуькверин кІунчІ
 Гъиле аваз,
 Галстук – «ялав»,
 гарданда.
 Къве хъуьчІуькни

Ква асаяр,
ГъикІ къадач на
И ядигар,
И багъа кІунчІ
цуькверин?!

Къве гъиливни
Къуна хъиз кІунчІ,
Темен гана
БицІи рушаз –
Хъиткъинна нагъв
вилериз...

И кІунчІуни
Къарсурна ам,
Са легъзеда
Дяведин чуьл
Къарагъай хъиз,
виликай,
Кармашна халкъ,
ХарапІаяр
Хъанвай михъиз,
Гъа патав гвай
хуьруькай...

– Чун гъужумдиз
Фенай вилик...
Цав рахурна,
Хъиткъин хъайи
минади.

Пакад юкъуз
Гагъ галчІуриз,
Гагъ алуькыз
Хкана зун
Санинструктор
Нинади...
Дявед шинель
Алай руша,
Багъишнай заз
Цуькверин кІунчІ,
Мубаракиз
хайи югъ.

– Мад садрани
РикІел вуна
Хкимир, дуст,
Вал залан хер
хъайи югъ...

– Эхъ, гъавая
Экъичनावач
А чуьллера
ивияр!..

И шад рикІер,
КурквачІ цуьквер
Акурла, зи
ТІал хайи хъиз,
Ачух хъана
кефияр...

ДУХТУРДИН ПАТАВ

Азархана...
Атана хъиз
Акъваз хъана
гъаятда.

Лацу пипІер,
Халат алай
Инсанар я,
Гъерекат ква
са къатда.

Гъинихъ фиди,
Низ лугъуда?

ТІал-квалдикай
арза гуз.
Са вахт хъанай...
Гъа азраил,
Чалагъан хъиз,
Элкъвенан зал,
жаза гуз...
Уях хъана,
Менгенайрай
Ахкъатнавай
ажалдин.
Лацу халат
Алайбуру,

Жилав къунвай
завалдин.

Къве гъафтеда
Хъана месел,
Дар хъана рикІ
Тефиз къежел,
ярх хъана.

ХъитрепІри къур,
Беден акур
Духтурарни
Хъана мягътел,
къах хъана.

Дарман-дара
Хъана чара,
Ачух жезвай
гуьгуьлар.

Ширин меци,
Ина авай
Гъар са рушан
Ийизва тІал
къезилар.

Хъфидай вахт
Жезвай мукъвал,
Духтурри зав
Тагуз мажал,
Абур кІватІ жез
чикІизвай.

АкІ ава чеб,
Гуя зи рагъ

Жезва зайиф,
Къаф дагъларихъ
акІизва.

Лацу халат
Алай, дустар!
Квез рикІикай
Туш зи хабар!
Къежел далдам
гатанвач!

А «чІулав тел»
Хтай къалай
Хайи хуьруьз,
Зи Мегъридин
Хуьруькай
атІанва...

ЧІехи духтур
Тафургъа я,
Хъанва меслят;
Зун аскеррин
Госпиталдиз
гъазурдай.
– Вун я жегъил,
Заз кІанзавач
Хъунухъ зелил,
Зи дустунин
Патав за вун
ракъурда...

АСКЕРИН ГОСПИТАЛДА

Алатнавай
Нисинлай югъ,
Такур шегъер
яшинда.

Галатнавай,
Гъекъедин юргъ
Авахъиз зай,
Килигзава
машиндай.

Баку шегъер,

ХупІ гъерекат
Тушни къеврягъ
эгълийрин.

Каспий гъуьлел,
Чайкайрин къив
Алаз къилел,
Алахъзавай
Гудокрин ван
гимийрин.

Баиловда

КъантIардаллай
 маякдиз,
 Ухшар авай
 Чи аскеррин
 госпиталь.
 КъетIен гъава,
 УьцIуь шагъвар
 какахъай,
 Белки, квахъин
 Мелгъем хъана
 Бедендавай
 къати тIал.
 Къанун, къайда
 Авай ина,
 Хуьзвай низам,
 сиришта.
 – ГъикI я гъалар,
 Шаксуз дегиш
 Жеда тIалар!
 Хабарар къаз
 Мили хъвер ваз
 багъишдай.
 Яшар хъанвай,
 Зиринг касдин
 Палатада
 Авуна зун
 ферикъат.
 Гагъ дарман гуз,
 Гагъ раб ягъиз
 Гелкъвезва захъ,
 Чириз тIалдин
 гъакъикъат.
 Полковникдин
 Чинда авай,
 Регъимлувал
 Чина авай,

Саша халу
 тIвар алай.
 Ам хирург тир:
 Гъилел къезил,
 Скальпель-цIакул,
 Гъакъван хъуьтуьл,
 Ачух гуьгъуьл
 кар алай.
 Гагъ рентгендин
 Шиклриз серт
 Килигзавай:
 Рахан тийиз,
 Къил калтадиз
 са къатда.
 – На фикирмир
 Хъсан жеда,
 Душман гъикIа
 ЧукурнатIа,
 Ви тIаларни
 гъакI катда.
 Эхъ, асаяр
 Кадарда на
 «Лезгинкадал»
 къуьл ийиз,
 Алахъда вун
 Межлисрани
 Гъар са гуьзел
 Къаш-къаматдал
 гуьл ийиз...
 Лукъманаз хъиз
 Гъар цуькведин
 чIал чидай,
 Ам тIебиб тир,
 Гъар са касдин
 тIал чидай,
 Ахъайзава
 Заз къянавай
 желеяр...

ЗИ ШЕМ-ЧИРАГЪ КУЪКIВЕНА

Эхиримжи
 Зили-гуьлле
 Ахкъудна зи
 жигердай.
 Чидач гъикъван

Вахт хъанатIа,
 Духтурди зи
 Тахт хвенатIа...
 Гуя авай
 бигерда.

Тажуб хъана:
 Къилихъ Мегъри,
 Назик гъилив
 Пелелай гъекъ
 михъзавай.
 Лап ахварай
 Акурди хъиз,
 Амукъна зун
 Чал къурди хъиз,
 Катна, белки,
 руъгъ завай.
 – Я чан Мегъри!
 Ни хгана
 Экуъ дуънья,
 Руъгъдин ишигъ,
 Къе заз вири –
 савкъат хъиз...
 Чула пипини
 хутлуна,
 Къе зун сагъ яз
 ахкуна,
 Чи муъгъуъббат
 Элкъведа са
 Зайиф тежер
 къуватдиз.
 – Зул ятлани,
 Къе зи рикле
 Ава гатфар
 Къвезвач мецел
 Лазим гафар
 кутугай
 Вун вак квачиз
 Къазвай зи тIвар:

«Мегъри! Мегъри!
 Зи дуст Ваня,
 Къвезва душман
 къулухъай»...
 Саша халу
 Хъана себеб,
 Муъгъуъббатдин
 Чидай метлеб
 Адаз зун чиз,
 аян тир.
 Зун шаклу тир:
 А духтурдин
 гафарал
 Сад Аллагъни
 Чи паталлай
 цаварал...
 Хабарна заз
 Ви дердиниз
 дарман тир.
 Зи хкахъай
 Къе шем-чирагъ
 куькIвена,
 Туъхвей гъиссер
 Хтана зи
 элкъвена...
 Мегъри элкъвез
 Первана хъиз
 шеминал,
 Ам са кард хъиз,
 Чархар ягъиз,
 Авай хъиз тир
 демина...

ОКОПРИН КЪЕЖ

Къвезва духтур
 Мукъвал-мукъвал,
 Къазва хабар
 гъалдикай.
 Югъ-къандавай
 Кефи куьк я,

РикI ачух я
 Жамалан...
 – Согърай, духтур,
 Къуна туьтуьх,
 Чан къачузва
 ажалан.

На хирериз
Авур мелгъем,
Элкъуьрай хъиз
Суьгъуьрд къелем,
Са гар хъана
тПалдикай...

Духтур гъамлу –
Пеле чка
Къазва цІийи
биришди.

Яхун беден
Жамалан
Гъекъедава,
Къунва михъиз
ширишди.

– Чан зи духтур,
Жемир тажуб,
Зун аскер я,
Жедач магълуб,
гъелбетда,

Вун зи рикІе,
Вун зи руьгда
Жеда даим
гъуьрметда.

Ам гъекъ туш
Къарабасдиз
Авахъзавай,
Десте къунвай
куьтендин.

Я гъекъ туш ам,
Маргъухъанрин
КІвенкІве аваз
Алахъзавай,
Гъуьжетравай
уьткъемдиз,

Якъин туш гъекъ,
Къизгъин чатук
КІаш язавай,
Магъ гатазвай
къетІендиз.

Духтур!
Гъекъ туш, валлагъ!
Ваз аквазва:
Зи бедендай
Ахкъатзава,
Ам окоприн
къеж хъана.

Аяздин мур,
Гуьллейрин зур,
Гъафтейралди
Чун окопра
жез хъана.

Тебиатни
Элкъвенвай са
Къаранлухдиз,
Пак чилерихъ
шез хъана...

ЭХИРИМЖИ ЛЕГЪЗЕЯР

Асадизни
Хъана чка,
ХъитрепІривни
Гуьллейривди
АцІанавай
музейда.
Лув гайи хъиз
Палатадиз,
Хъвер кваз Мегъри:
– Муштулухни
вунни заз,

Диде ваз хъуй,
гуьзейдан...
Хъфидай вахт
Хъанвай мукъвал,
Гъавадавай
Дагъдин лекъер,
Гъазурвилер
аквазвай.
Жамалан туьнт
РикІиз къарай
авачир,

Госпиталдиз
Лугъуз сагърай,
Талгъай садни
амачир...

Аршдавай хъиз,
КІвачерик чил
къугъвазвай...

САША ХАЛУДИН ЭХИРИМЖИ АЛХИШ

– «Окоприн къеж»,
Амач чанда,
Хъсан сят хъуй,
Тахъурай геж,
Мехъер-межлис
къурмиша.
Дагъдин вацІ хъиз
гурлудиз,
Фирай уьмуьр
нурлудиз,
Вун хзандин
къилел, хва,
КІвачел хъурай
гъамиша...

Нур аватай
ракъинин,
Фесли вахт тир
нисинин.
Кимел атай
чавушди,
Хабар гана
сархушдиз:

Базардаллай
Тавата,
Пуд шивни гваз
едегда,
ЧІенгийрин
этегдал, –
Лагъанва чаз
акъата...
Саки дагъви
Хуьр вири,
Куьнуьд кул хъиз
юзана.
Гъатна кІвенкІе
къавалар,
Хкажда хъиз
авазар...
Сел хъиз ахмиш
Хъайи халкъ,
Гуьзлемишиз
багърияр,
Хуьруьн кІанел
атана...

*1965-1967-йисар.
Астрахань-Баку.*

Илим ва культура

Арбен КЪАРДАШ

ЛЕЗГИ АЯЛАР ПАТАЛ КХЪЕНВАЙ САД ЛАГЪАЙ КТАБ

Аялар патал туькIуьрнавай чи лезги эдебиятдин дувулар халкъдин мецин яратмишунра ава. Акъалтзавай несилар патал чи халкъди хейлин махар, машгъулатар, манияр, шиирар, къугъунра лугъудай «луькIуьнар», «эцягъунар» ва маса махсус бендер туькIуьрнава.

Месела, зи аял чIавара заз ван хъайи бязи шииррин цIарар къени зи рикIел алама:

Дах, дах, дах!
Зун Бакудиз твах!.
Зун Бакуда шад жада,
Шалвардин кIан пад жада!

Са маса шиирда ихътин гафар авай:

Бейбала, Бейбала,
Къайгъанах гуз хвей бала!
Бес ви патай инсанриз
Са хъсанвал тIей, бала?

(Къвед лагъай бендина гъалзавай Миграгъ хуьруьн нугъатдин «тIей?» гафунин мана «гъинава?» лагъай чIал я).

Гъайиф хъи, ихътин вири эсерар санал кIватIунин ва абур илимдин рекъай къайдада тунин месэла гилани гъакI гъял тахъана ама.

Аялар патал эдебият советрин девирдин 1930-йисарилай эгечIна арадал атана. Чи саки вири шаирри ва гъикаятчийри аялар патал эсерар кхъена ва кхъизва.

Чи халкъдин арада аялар патал эсерар кхъей ксар советрин гъукум жадалдини тахъана авач. Ахътинбурукай чаз малумди Ахъегъай тир алим ва шаир Малла Гъажи Абдурагъман я. Бакуда Азербайжандин Илимрин Академиядин гъилелди кхъенвай ктабар хуьдай фондуна и

касди туьрк чІалал кхьенвай «Китаб сахлийя фи эльмиль гьесаб», яни «ГъвечІи аялар патал арифметикадин ктаб» ава.

Малла Гъажи Абдурагъман, ктабра кхьенвайвал, 1821-йисуз дидедиз хъана, 1915-йисан 19-августдиз рагъметдиз фена. Ам 1877-йисуз Къиблепатан Дагъустанда хъайи бунтарин иштиракчи хъана. И гъулгъула хъунин себебрикай сад урус пачагъдини адан гъакимри чкадин халкъ тежер къван зулумдикни дарвилик кутун тир. Яни и бунтарин иштиракчийрин къилин макъсадрикай сад халкъдал алай гужар къезилар авун тир. А гъулгъула пачагъдин къушунри инсаф квадарнавай тегьерда пуьрчуькъарнай. Бунтарин къиле акъвазайбурукай бязибуьр тарагъаждиз акъуднай. Абдурагъман, лагъайтІа, сифтедай Дербентда авай зинданда, чиле атІанвай дерин чІехи фура, тунай, ахпа Урусатдиз суьргуьн авунай. Суьргуьндай хтайлани, Абдурагъман вилик-къилик квай инсан яз амуькна. Пачагъдин гъукумдиз ам герек тахъана амуькначир, вучиз лагъайтІа ам буьркъуьдаказ руьгъанивал ийизвайбурукай тушир, ам илимдин рекъерай физвай, девирдин, гъар РагъэкъечІдай патан, гъамни РагъакІидай патан экуь ва гъакъикъи фикиррал алай. Адакай Самур округдин къази, яни шариатдин судья хъана. Адахъ вичин медресани авай, ана ада вичи тарсар гузвай. Анаг илимдин чІехи мукарикай сад тир.

Гъа са вахтунда ада шиирарни кхъизвай, астрономиядин ва математикадин илимрални алахъзавай. Адахъ чІехи ктабхана авай. Тебиатда къиле физвай вакъияйриз ада жавабар илимдин рекъелди жагъурзавай.

Месела, алимдин уьмуьрдай ихътин са делил малум я.

Къази тир адан гъилик кІвалахзавай гзаф фекъияр тупІалбур ва авамбур тир. Варз, рагъ къур чІавуз абуру халкъдиз, къаварал экъечІна, цурун къапар гатут лугъуз эвердай. ИкІ авурла, абурун фикирдай, къунвай рагъ ва я варз ахъа хъхъун мумкин тир.

Абдурагъмана ахътин фекъийриз рагъ-варз къунин себебар илимдин куьмекдалди чир авун меслятдай. Адан эвледри шагъидвалзавайвал, Абдурагъмана кІарасдикай Чилин ва Вацран кІалубар раснай. Чилин кІалубдал чІулав рангуналди меридианар, параллелар ва экватор чІугунай, Кеферпатан ва Къиблепатан полюсар къалурнай. Рагъ ада гуьзгуьдикай туькІуьрнай. Чил Ракъинал ва Варз Чилел гъикІ элкъвезватІа къалурзавай модель туькІуьрна, ада фекъийриз ва амай итиж ийизвай ксариз Рагъ ва Варз къун гъикІ къиле физвай кар ятІа къалурдай лугъуда.

Адан чІехи ктабханада РагъэкъечІдай пата математикадал машгъул ксарин арада гегъеншдиз машгъур ва араб чІалал кхьенвай «Зидж-Экбер» («Виниз тир математикадин гъисабунар») ктаб хъайидакайни шагъидвилер ава.

Гъайиф хъи, алатай асирдин къанни 30-йисара лап къери ктабарни адан вичин илимрин кІвалахар авай адан ктабханани, ада туькІуьрай эфлакърин кІалубарни гъукум гъиле авай ксар себеб яз вара-зара аву-

най. Махачкъаладиз илимдин идарайриз хутахда лагъайбур гьиниз акъатнагъани малум туш. Аквар гьалда, абур а вахтара илимдин идараяр гьиле авай ксарин хсуси архивриз акъатна. А ксар чи миллет-дикай тушир, лезги хуьрай акъатнавай алимдин илимдин алакьунар ва алахьунар майдандиз акъудун а «къуллугъчийрин» рикли къабул тавурди аквазва.

Чал Малла Гьажи Абдурагъманан са шумуд шиир ахгакънава.

Абурукай са шиирда ада Мегъамед пайгъамбардин тарифзава, муькуь чIала, лагъайгIа, ада «багъдай экъечIзавай» са иер рушан тарифзава: «Динни иман зи куьз я къван, кIандайла заз са гъам акваз, / Къурбандда за вири уьмуьр ам къисмет хьун патал жуваз». Ктабра и шиир «Багъдай экъечIзава» алаз гъатнава. «Вили вилер» авай, гардан «магъидикай» тир и гуьзел чкадинбурукай яз аквазвач. Аквар гьалда, ам Ахцегърин къеледа къуллугъзавай офицеррин рушарикай сад хьун мумкин я. Шиир автор жегъил тирла кхьенвай хьтинди я. И чIал Ахцегъ Мирзе-Алидин «ЭкъечIзава къеледай» шиирдиз ухшар я. Мирзе-Алиди вичин чIал 1848-йисуз Ахцегъиз атай Нина Ротаз – Ахцегърин къеледин комендат Фёдор Ротан рушаз бахшнавай. Малла Гьажи Абдурагъман Мирзе Алидихъ галаз гъам шиирдалди, гъам а иер урус рушан патай майил къачун патал акъажунриз экъечIун мумкин я. Гьар вуч ятIани, Абдурагъман, вичин машгъур хуьруьнви хьиз, имандални амал ийиз, светский фикиррикайни яргъа тушир.

Алимдин хтул Нажмудина вич, Азербайжандин мектебра урус чIалан тарсар гуз хъайи муаллим яз, вичин чIехи бубадин ирсинин суракьда хъайидакай кхьенвай гегъенш макъала хейлин йисара Забит Ризванован архивда хъана. Ахпа а макъала Руслан Керимханова ала-тай асирдин 90-йисара акъудай «Чубарук» газетдин II, I3, I4, I5-нубрайра чап авуна.

Абдурагъманан хтулди тур шагъидвилер чIехи къимет авайбур я. Абурай чаз Абдурагъмананни Алкъвадар Гьасан-эфендидин арада шиитринни суннитрин алакъайрикай суалринни жавабрин ихтилатар хъайиди аквазва. Къве алимдин ихтилат Нажмудина вичин чIехи бубадин тилмизди хъайи Гьажиев Гьажимегъамед лугъудай касдивай кхьин хъувуна. Вичи кхьин хъувур а илимлу гъуьжет ада Бакуда уьмуьр тухвай лезги алим Мавлуд Ярагъмедовав вугайди ва адавай «квахъайди» къейдзава.

Хтулди чIехи бубадихъ лезги, араб, фарс, туьрк чIаларал кхьенвай чIалар гзаф хъайидини къейдзава. Месела, адаз Мугъаммедмирза ал-Мурави ал-Чохи лугъудай са алимди «Логика» темадай кхьенвай ктабдин лап сифте къияй Гьажи Абдурагъмана араб чIалал кхьенвай пуд шиир жагъана.

Нажмудинан гафарай, адаз Азербайжандин Девичи райондин Гендоб хуьрай Етим Эминанни Абдурагъманан арада шиирралди суалринни жавабрин тегъерда диндин месэлайрай туьрк чIалалди авунвай веревирдерни жагъун хъувуна.

Гъайиф хъи, чавай и ядигаррин къисмет гъикI хъанатIа, абур гила нин гъилера аватIа лугъуз жедач.

Амма Гъажи Абдурагъманан са ктаб гъукуматдин архиврай жагъуриз хъуник умуд кутаз жеда, вучиз лагъайтIа а ктаб I9I3-йисуз, алимдал чан аламаз, Петербургда чапдай акъатна. Адан тIвар «Асас-уд-дин вал иман», яни «Диндинни имандин дибар» я. И ктаб акъудун патал харжияр вичин хивез къачурди тIвар-ван карчи Г.З. Тагъиев хъанай.

Гила чун винидихъ вичикай рахай «ГъвечIи аялар патал арифметикадин ктаб» тIвар алай эсердал хквен. Ам шиирдалди кхъенвайди я. Ам къилди аялар паталди туькIуърнавайди адан тIварцIини адан манади лугъузва.

Ана муаллим, тIварар къаз, аялрихъ галаз рахазва ва ада абуруз керет, яни зарбуни таблица чирзава. Гъа са вахтунда ина рекъемар паюнин, элягъунин ва хкудунин гъерекатарни гъалтзава. Аялрин арада чирвилер мишекъатдаказ агакъзавай «бейгиманарни» яни гимандикай магърумбурни авайди аквазва. И эсерда гадайрин тIварарихъ галаз рушарин тIварарни ава.И карди Абдурагъманан медресадиз рушарни къвез хъайиди, алимдиз дишегълиярни чирвилер къачуникай къерех тахъун кIанзавайди къалурзава. Ида мад гъилера алим халисан илимдар хъайидакай лугъузва.

Шиирдин эхиримжи бендера «пудкъанни къуд» яш хъуникай рахазва. Аквар гъалда, инал авторди и чIал кхъирла вичин шумуд йис тиртIа къалурзава. И гиман бине авайди ятIа, «арифметикадин ктаб» тахминан I885-йисуз кхъенвайди хъун мумкин я.

I902-йисуз Ахцегъиз Азербайжандай Абдурагъманан тIварцIел чирвилерихъ къаних са жегъил атана. Ада вичиз Къиблепатан Дагъустандай къве зурба алимдикай гзаф ванер атана лугъузвай. Къвед лагъайди Алкъвадар Гъасан тир. А жегъилди пуд юкъуз медресада Абдурагъманан тарсариз яб гана. Алимди вичин тарсар мугъмандин гъуьрметдай туьрк чIалал тухванай. Жегъилдихъ Ахцегъилай гуьгъуьнлиз Алкъвадрал Гъасан-эфендидин медресадизни физ кIан хъунин фикир авайди чир хъайила, Абдурагъмана адаз вичин «ГъвечIи аялар патал арифметикадин ктабдин» копия багъишнайтIа.

И багъа савкъат агакъай кас гуьгъуьнлай Азербайжанда XX лагъай асирдин сад лагъай паюна инин интеллигенциядин зурба муаллим ва несигъатчи хъайи Мухтар ал-Агъдаши яз сейли хъана. «Арифметикадин ктаб» гъилин ктабар хуьдай фондунизни гъада вахкана.

Са шакни алачиз, «ктаб» тIвар ганвай и шиир Лезгистанда аялар патал тайин авторди кхъенвай ва гъахътин яз малум хъанвай сад лагъай эсер я. Адахъ чи эдебият патал чIехи къимет ава. Ам иски хъанва лугъуз жедач. Къенин мектебда кIелзавай аялризни ам герек тирдахъ ва хуш жедайдахъ чун кIевелай агъанва.

И шиир лезги чIалаз Абдурагъманан хтул Нажмудина (фамилия къалурнавач) элкъуърнава. Амни чна винидихъ тIвар къур «Чубарук» газетдин I992-йисан II-нумрада чапнава. Таржумадин авторди вич шаир

туширди ва вичин таржумадик оригиналди гузвай хътин кфет квачирди хиве кьазва. Гьелбетда, бязи цIарара лугъуз кIанзавай фикирар гьакъзавач, таржумачи шиирдин везин ва шииратдин бязи кьайдаяр чIуруниз мажбур жезва. РикIивайни, бязи лезги рекъемар, гафар яр-гъибур тирвилай, чеб чпихъ галаз зарб авунин гьерекат са цIарце туна кьалурун пешекар шаирризни четин яз акъвазда. Гъавиляй чна таржумадин бязи рехнеяр кваз такьуртIани жеда. Гъа са вахтунда и эсер пешекар шаирри хъсан дережада аваз, аялривай регъятдиз кIелиз ва иливариз жедайвал таржума авунин месълани кудайтIа жеда.

Гьелелиг чна гъа авай таржума кIел хъийин.

Малла Гъажи
АБДУРАГЪМАН

АЯЛАР ПАТАЛ АРИФМЕТИКАДИН КТАБ

(Китаб сахлийя фи эльмилъ гьесаб»)

Къведра вуна къачуртIа къвед, Гуълзада,
Гъич гаф авач хьи, ви гъиле къуд жеда.

Къведра вуна къачуртIа пуд, я Магъмуд,
Шак авач хьи, къачуда на дуъз ругуд.

Гъар са гъилиз къуд къачуртIа, эй Межид,
Кат тавурай, ван тавуна яхъ муъжуъд.

Щуд къачуда зарб авуртIа вадни къвед,
Къведра ругуд – гъиле жеда дуъз цIикъвед.

Щукъуд къачу, къвед зарбна хъиз хъиз иридаз,
ЦIуругуд яхъ, къвед зарбна хъиз муъжуъдаз.

Щемуъжуъдан дахни диде – къведра кIуъд,
Адан са пай – пуд гъилера пудра кIуъд.

Пуд гъилера къуд лагъана вегъ кутIа,
Ваз цIикъведал тIвар эцигиз кIандатIа.

Пудра эциг вад гъилера кIвач кIевиз,
Дуъз цIувадан бегъер къведа ви гъилиз.

Пудра ругуд – нур гузавай кагъраба,
Дуъз цIемуъжуъжуъд жагъидайдаз – маргъаба!

Пудра ирид пишкеш я ваз, эй Асад,
Адан жаваб, ваз кIанивал, - къанни сад.

Пудра муъжуъд – къанни къуд я, эй Фарид,
Пуд гъилера кIуъд жеда къанни ирид.

Къилер къуна гелягъ чпихъ фад къве къуд,
Ахъайна рак, яцар къведа цуругуд.

Къуд гъилера вад истикан яд къачу,
КватІна са устолдин винел къад къачу.

Къудра ругуд – къанни къуд я, Къагъриман!
Къудра ирид – къанни муъжуъд, пагъливан!.

Къудра муъжуъд кас рекъе тур ебни гваз,
Фад хтурай къанни цІикъвед хебни гваз!

Къуд гъилера кІуъд рекъе туртІа гъуълуъз,
Вири жеда яхцІуракай къуд кимиз.

Вад гъилера вад хат аку, эй Жавад!
Жергеда тур – кІватІ жеда дуъз къанни вад.

Вадра ругуд къанни цІуд я, Шагъсенем.
Вадра ирид – къанни цІувад яхъ келем.

Вадра муъжуъд яхцІур я хъи, ай аман!
Вадра кІуъдни – яхцІурни вад, бейгиман!

Ругудра ругуд – я къанни цІуругуд,
Ругудра ирид – яхцІурни къвед, Умуд!

Ругудра муъжуъд – зур вишекай къвед кимиз,
Ругудра кІуъд – яхцІурни цІукъуд, Фиренгиз!

Иридар къвед гелягъ, Мамед, чеб чпихъ,
ЯхцІурни кІуъд шив экъечІда ви вилик.

Иридра муъжуъд шив гваз фейтІа чІуруз,
ЯхцІурни цІуругуд жеда гъа чІавуз.

Иридра кІуъд къачун хъайитІа на, Мавлуд,
КІватІна тура жибинда пудкъанни пуд!

Муъжуъдра муъжуъд – пудкъанни къуд я яш,
Уъмуър фена, кІекІец гила я юлдаш.

Муъжуъдра кІуъд – пудкъанни цІикъвед къачу,
Къуъзуъ къилихъ чІаларни гвай къвед къачу!

КІуъд гъилера кІуъд жеда къудкъанни сад,
Лагъ хуралай – Малла Гъажи хъурай шад!

Публицистика

МУБЛАГЪВИЛИ МУБЛАГЪВАЛ ХАЗ

2-декабрдиз Мегъарамдхуъруьн райондин администрациядин залда райондиз Дагъустан Республикадин шегъеррин округрин ва муниципальный районрин чкайрал чпи чеб идара ийидай органрин кIвалахдин менфятлувилиз кьимет гунин нетижайрай ва яшайишдинни экономикадин рекъе ада къазанмишнавай агалкъунрай Дагъустан Республикадин дуьзендин районрин арада къвед лагъай чка къунихъ галаз алакьалу Диплом гуниз талукъарнавай шадвилин мярекат кьиле фена. Республикадин Кьилин, гьукуматдин ва Халкъдин Собранидин тIварунихъай и везифа Дагъустан республикадин Гьукуматдин председателдин сад лагъай заместитель Анатолий Къарибова кьилиз акъудна. «Мегъарамдхуъруьн район республикадин кIвенкIвечи районрикай сад я,- къейдна ада вичин рахунра,- ина вири рекъерай хъсан агалкъунар къазанмишун эхиримжи йисара адетдиз элкьвенва. Агалкъунар, лагъайтIа, аквадайбур ва важиблур я».

Дугъриданни, Мегъарамдхуъруьн райондин крариз, яшайишдани экономикада жезвай дегишвилериз вил вегъейла, аквазва хьи, кьиле карчи регъберар авай, алай аямдин истемишунар гьиссна, гъар са патахъай авай мумкинвилер ва резервиар гьисаба къазвай ва кардик кутазвай чкайра саки къад йисан девирда чукур авур майишат кIвачел ахкъалтзава. Ахкъалдарзава лагъайтIа, мадни дуьз жеда.

Бязи, гъамиша кьил фитнедик квай сад-вада, и важиблу дегишвилер акваз кIан тийиз, чпин арза-ферзе, буьгътенар-тегънеяр давам ийизватIани, республикада чIехибурукай сад тир ва, государстводин сергъятдал алайвилай, маса чкайриз хас тушир къетIенвилер ва четинвилер авай Мегъарамдхуъруьн райондин гъакъикъат гъа ихътинди я. Муькуь патахъай, жемьтар, агъалияр ва халкъар властдин кьиле авайбурулай вири сад хъиз рази тир я район, я шегъер, я республика ва уьлкве авайди туш, жедайди туш. ГъакI хъайила гзаф паюни гъикI фикирзаватIа, гъадалай халкъди хкъанавай, я туш виниз тир органри тестикъарнавай ксари чпин везифаяр тамамарунин менфатлувилиз гузвай кьиметни аслу я. Им халис демократиядин лишанрикай садни я.

Вичин анжах 4I йис тамам хъанвай Фарид Агъмедова Мегъарамдхуъруьн райондиз регъбервал гуз вад-ругуд йис я. Адалай сифте йикъарилай вич райондихъ рикI кузвай кас яз къалуриз алакьна. Ада райондин администрацидин, хуърерин администрацийрин ва майишатдин жуьреба-жуьре карханайринни тешкилатрин вилик тайин тир везифаяр эцигиз эгечIна. Абурни республикадин ва уьлкведин властри тайинарнавай рекъериз ва милли программайриз къуллугъ ийидайбур хъана. Ни вуч

лагъайтлани, нетижаяр аквазва, абур мадни вини дережайриз хкаждай мумкинвилер яратмишзава.

Шадвилин мярекатдал Фарид Агъмедова вичин рахунра къейд авурвал, райондихъ мукъвал тир гележег патал тайин тир планар ва макъсадар ава. Абур райондин экономикадин килин хел тир хуьруьн майишатдихъ ва санлай агропромышленный комплексдихъ галаз ва гъакъни образованийдин, халкъдин сагъламвал хуьнин, дуланажагъдин рекъерихъ галаз алакълубур я. Эхиримжи йисара райондиз инвестицияр желб авунин жигъетдай къабулай серенжемар лап менфятллубур хъайивилай, и рекъиз мадни артух фикир гуда. Идалди федеральный ва муниципальный программаяр райондин иштираквал мадни гегъенш ва артух жеда, района дуьзгуьн общественно-политический гьалар хуьдай шартлар хуьн таъминарда.

Инвестицийрикай рахайтла, эхиримжи къве йисуз района абурун гьисабдай вад гани зур майданрал салан майваяр битмишардай теплицаяр кардик кутунва. Советский хуьре медицинадин центр «Юждаг» ва Мегъарамдхуьре «Магарамкент» центр, Ярагъ къазмайрал шадвилин мярекатар тухудай зал, Бут-къазмайрал шекердин пасук гьалдай гъвечли завод эцигна ишлемишзава. Амма къерехдин инвестициярин гьисабдай эцигнавай виридалайни зурба кархана – им, гьелбетда, Оружбадал кардик кутунвай къушарин фабрика я. Адахъ йисан къене 5000 тондив агакъна къушарин як гъасилдай къуватар ава. Ингъе са йис я фабрикади вичин продукция гуз. Еридизни, тямдизни артух тирвилай, Оружбайрин фабрикадин верчер Дербент ва Магъачкъала шегъеррани, къунши районрани хушдиз маса къачузва. Абур республикадилай къецеризни рекъе твазва.

Инвестицияр желб авун, цийи карханаяр эцигна кардик кутун – им жемятдиз кваллахдин чкаяр арадиз гъун лагъай чал я. ИкI экономикадин хилериз къабил тирбурун арада бейкарвилин дережа агъуз ийиз жезва. Эгер Мегъарамдхуьруьн района 2013-йисуз бейкарвилин дережа 4,5 % тиртла, алатай йисуз ада анжах 3,8 % тешкилна.

Цийи инвесторар желб авун, къерехдин пулдин такъатар района кардик кутун регъятдиз жедай крар туштлани, и жигъетдай ийизвай чалишмишвилер чпин нетижаяр гудайбур жедайдахъ ина инанмишвал ийизва. И кар субутарзавай мисалар гзаф ава. Месела, августдин вацра киле Фарид Агъмедов аваз Мегъарамдхуьруьн райондин делегация Ленинград областдин Тосно шегъерда хъана, «Тосненский район» МО-дин кьил Виктор Захаровахъ галаз абуру къве райондин арада дуствилин ва стхавилин алакъаяр тешкилуни икъардал къулар чIугуна. Ида сифте нубатда алиш-веришдинни экономикадин рекъяй санал кваллахдай шартлар яратмишун герек я. Ахпа културадинни спортдин ва маса рекъерайни алакъаяр сихбур ва къве патазни менфятллубур хъун лазим я. Гъуьлелай кьилел жив алай дагъларив къван экIя хъанвай райондин шартлари, Самурдин тамун ва гъуьлуьн къерехдин къулайвилери кефердин областдай туристар желб авунни важиблу я.

Сентябрдин сифте кылера Мегъарамдхуъруън райондин кыл Фа-
рид Агъмедова вичин администрацида Европадин инвесторрин са десте
къабулна. Австриядин меркез Венадин «Kores» компанидин президент
Клеменс Кореска, маркетингдин ва шей маса гунин рекъый директор
Александр Пешель, и везифаяр СНГ-дин уьлквейра ва Россиядин Фе-
дерацида идара ийизвай директор Дмитрий Данилов квай делегациди
чпихъ Мегъарамдхуъруън райондихъ галаз карчивилин алакъаяр кутлу-
нунин ниятар авайди къейдна. Къуд йис вилик вичин 125 йис къейд
авунвай ва фадлай дуьньяда тIвар-ван акъатнавай компанидин фикир
райондал желб хъун зурба кар я. Ихтилат райондихъ авай ва гележегда
хъжедай мумкинвилерикай, инвестицияр желб авунин шартIарикай ва
чкайрикай фена. Мугъманар райондин тIебиатдин надир чкайрихъ га-
лаз таниш хъана. Самурдин тамун ва гуьулуьн къерехрин акунри абур
гъейранарна. Фарид Агъмедова и гуьруьшмишвал гележегда къве патаз-
ни менфятлу саналди тир кIвалахрин эвел тирди, яргъал теvegъна тайин
крарив эгечIаьдак къве патани умудар кутазвайди къейдна.

Мублагъ чилер ва къакъан бегъерар битмишардай къулай шартIар авай
райондин экономикада виридалайни важиблу хел, гъелбетда, хуьруьн
майишат я. Алатай асирдин 80-90-йисара барбатI жез эгечIай хуьруьн
майишат и райондани язух къведай гъалдиз атанвай. Багъларни ципи-
цIлухар терг хъанвай, нек ва як гъасилдай фермаяр тарашнавай. Чпин
хусуси ва киридиз къачунвай чилерал салар кутаз майваяр битмишариз
чIехи уьлкведин вири пипIериз тухуз маса гуз чпин гъал-агъвал хуьз вер-
диш хъанвай жемьатар и мумкинвилерикай магърум хъанвай. Гъатта чка-
дин базаррални, шегъре рекъин къерехрани жуван чилин яр-емишдилай
артух гъейри чилерилай гъанвайбур гуз эгечIнавай. И татугайвал гъеле
давам жезватIани, района эхиримжи йисара къабулзавай серенжемри
хъсан нетижаяр гузва. Виликан йисарикай рахун тавуна, эхиримжи къве
йис къачуртIа, района хуьруьн майишатдин хилера кIвалахзавай карха-
найрини кылдин ксари цIийиз 500 гектардилай артух багълар, 200 гек-
тардилай виниз ципицIлухар кутунва. Анжах гъилевай 2016 йисуз рай-
онда багъларин майданар 152 гадин, ципицIлухар 84 гектардин гегъенш
хъанва. Алай вахтундани къелемарни тегъенгар акIурунин кIвалахар да-
вам жезва.

Гъукуматдин, райондин администрацидин куьмек галачиз ибур кы-
лиз акъудиз жедай крар туш. Анжах са гъилевай йисуз пуд виш касдилай
виниз районэгълийри багълар ва ципицIлухар кутунин харжар арадал
акъвазар хъувун патал дотацияр къачуна. Федеральный программадай
цIуд хзандиз, кIвале гъар са касдин кылиз 90 агъзур манат гъалтдайвал,
гъукуматдин куьмек яз пулдин такъатар гана. Малдарвилел машгъул яз
чпин майишат гегъеншариз кIанзавай пуд фермерди садни зур миллион-
дин къадарда гъукуматдин грантар къабулна. Нетижата малдарвилин хел
районда йигин еришралди вилик физва, идан нетижа яз кIвачин кылел
365 тонн як, 14 агъзурни 300 тонн нек гъасилдай мумкинвилер хъанва.
Ибур майишат кыле тухунин куьлуь тешкилатриз (ЛПХ-яр, КФХ-яр) ва

кьилдин ксарин кІвалин майишатриз рехъ ачухзавайвилин ва абурув герек куьмекар агакьзавайвилин нетижаяр ва лишанар я.

Чилин бегьерар кІватІунин жигъетдай 2016- йисан нетижаярни советрин девиррилай инихъ районда тахъайбур ва такурбур я. ИкІ райондин чилерал битмишна 2000 тонн техил, 85 тон салан майваяр, саки цІуд агъзур тонн картуфар, 13 агъзурни пуд виш тонндилаь артух ципицІар кІватІ хъувунва.

Гъа са вахтунда хуьруьн майишатдин бегьерар яратмишзавайбуруз абур маса гуниз ва иниз-аниз рекъе туниз куьмек яз Оружбадал, Мегъарамдхуьре ва Муьгъвергандал махсус кооперативар тешкилнава. Амма и жигъетдай гъаф крар гъеле вилик кума. Кьилди къачуртІа районда гъасилзавай яр-емиш яргъалди хуьдай ва чкадал гъялдай карханаяр арадиз гъунин чарасузвал ава. Идахъ галаз санал транспортдихъ галаз алакълу месэлярни гъялна кІанзава, къенин гафаралди лагъайтІа, логистикадин центрайрин гереквал ва чарасузвал йисалай-йисуз субут жезва.

Анатолий Къарибова къейд авурвал, ихътин нетижаяр гъаз майдандиз экъеçІзавай районар республикада сад-вад я. Абурун арада Мегъарамдхуьруьн район хъун вири жемятдални, райондин кьил Фарид Агъмедовални, адан администрацидални баркала ва аферин гъизвай кар я.

Гъелбетда, райондин уьмуьр тек са хуьруьн майишатдинни агропромышленный карханайрин продукция гъасилуникай ибарат туш. Райондин вилик гъял тавунвай тІимил месэляр квач. Абур асул-гъисабдай хуьрерин яшайишдиз ва агъалийрин дуланажагъдиз талукъбур я. Амма эхиримжи йисарин нетижайри абурни алудиз жедайдан патахъай умудар ва инанмишвал гузва. Ихътин са мисал гъин. Мегъарамдхуьруьн райондин хуьрера михъивал хуьниз шегьерра къван фикир гузва. Виринра магъле-магъле зир-зибил кІватІай чкаяр тайинарна леквералди таъминарнава. Махсус машинди абур вахт-вахтунда тухузва. Саки вири хуьрерин кьилин куьчейра къир цанва. Авачир чкайра и кар мукъвал тир гележегда кьилиз акъудда. Мегъарамдхуьр – Ахцегъ шегъре рекъивай къерехда авай Гарагърин хуьруьхъ галай рехъ, месела, пис гъалда ава. Государстводин сергъятдихъ галаз алакълувили вилик манийвилер эцигзавайвиляй, ам къайдадиз хкиз хъанвач. Амма 2017-йисуз и кар кьилиз акъудда, талукъ органрихъ галаз чарар-цІарар ва меслятар хъанва.

Мад са рекъи лап фадлай агъалийрин патай арза-ферзе арадиз гъизвай. Ам шегъре рекъин ЛукІварин къекъуьндилай Ярукъваларал къван Гуьлгер вацІал плотина эцигай алатай асирдин пудкъад лагъай йисара кутур рехъ я. Дербент, СтІал Сулейманан ва Мегъарамдхуьруьн районрин пай квай и рехъ Гъебцегъ – Ялама шегъре рекъихъ галаз алакълу авун патал сифте нубатда вацІал муьгъ эцигна кІанзавай. Фадлай мецерал алаз тайин проектдиз элкъвентийиз хъайи и рекъин кьисмет алай йисуз гъялиз эгечІнава. Дербентдиз Гуьлгер вацІун яд рекъе твазвай плотинадин патавай цІийи муьгъ саки эцигнава, къир цун патал гегъенш рехъ гъазурзава.

Мецерал агъу алай бязибуру гилани лугъузва хъи, гуя а рехъ ва муьгъ федеральный такъатрин гъисабдай эцигзавайди я, райондихъ галаз абур

рун са алакъани авайди туш. Абуруз чизвач хьи, я туш чир хъана кIанзавач хьи, ихътин еришралди рехъ туькIуьрунин ва муьгъ эцигунин себеб Оружбадал райондин Къил Фарид Агъмедован чалишмишвилерин нетижа яз желб авур инвесторри къушарин зурба фабрика эцигун я. Ихътин карханадихъ къулай рекъер хъун – им инвесторринни республикадин гъукуматдин икърардин шертIарикай сад тир. Им акI лагъай чIал я хьи, инвестицияр желб авуначиртIа, фабрика жедачир, фабрика хъаначиртIа, уьлкведа кризисдин гъалар аваз, шаксуз вичихъ стратегиядин метлеб авай и объектар гъилени къадачир.

Къецен инвесторар желб авун - райондин бюджетдиз налогар ва налогрин гелирар гъун артухарун лагъай чIални я. Райондин Къил Фарид Агъмедован ва адан администрацидин тешкилла кIвалах себеб яз эхиримжи пуд йисуз кIватIавай налогрин къадар къве сефердилаь виниз артух хъана. Санлай къачурла абурун къадар йиса 125 миллион манатдив агакънава. Им эхиримжи пуд йисан вахтунда и рекъем къве сефердилаь виниз артух хъанва лагъай чIал я. Гъилевай 2016 йисан кIуьд вацра налогар ва налогрин гелирар кIватIунин алай йисан план 115,6 % тамамарнава.

И нетижайрин далудихъ муниципальный органрин, чкадин администрацийрин гъар йикъан чалишмишвилер гала. Администрацидихъ гъисаба къун тавунвай карчи алакъаяр, къилдин ксаринни тешкилатрин ачухдиз акван тийизвай майишатар дуьздаь акъудунин ва гъа идалди налогрин къадар артухарунин тестикъарнавай махсус план ава. Адан бинедал алаз, месела, майишат тухунин гъевчIи тешкилатар кооперативриз желб ийиз эгечIнава. Ида абурув государстводин куьмек агакъардай мумкинвал гуда.

ИкI эхиримжи пуд йисуз хуьруьн майишатдин ва промышленностдин мал гъасилун саки къве сеферда артух хъанвай районда 70 агъзур кв.м. виниз цIийи эцигунар къилиз акъуднава. Спортдин ва культурадин рекъяь гъамиша вилик жергейра хъайи районди вичин адетар давамарзава.

Газет патал кхъизвай са макъалада 65 агъзурдалай виниз агъалияр яшамиш жезвай райондин экономикадинни яшайишдин вири терефрикай рахаз хъун мумкин кар туш. Амма Мегъарамдхуьруьн райондин агалкъунрикай, гъакI, гъелбетда, амай районрикайни, лугъун тавунни батIул я. Чна цIийи йисан нумрайра къиблепатан районрикай ихътин макъалаяр ва очеркар гунин къарар къабулнава ва журнал кIелзавайбурувай и кардик чпин пайни кутун тIалабзава. И нумрада хъайи ихтилатдилаь гуьгъуьниз редакцияди Мегъарамдхуьруьн райондин уьмуьрда хъайи и лишанлу вакъиа, адан себеб хъайи агалкъунар райондин Къил Фарид Агъмедоваз, адан администрацидиз, вири хуьрерин администрацийриз ва агъалийриз рикIин сидкъидай мубаракзава. Чаз, райондин мублагъ чилери мублагъвал хаз, гъар са хуьруь, гъар са хзанди ам гъиссна, гележегдихъ абурун умудар мягъкем, мурадар артух жез, абур къилизни акъатна кIанзава.

Абдуселим ИСМАИЛОВ

////////////////////////////////////

КЪАРАВИЛИЯР

* * *

Аялрин бахчадиз вичин бицлѣк хутахун патал жегъил буба къвезва. Вичиз сифте сеферда аквазвай кас тирвиляй, тербия-чиди адавай хабар къазва:

-Гъим я ибурукай куъ аял?

Зарафат тирди клусни чир тийиз, ада жаваб гузва:

-Вуч тафават ава къван – пакамаз элкъвена хкидайди туш-ни?..

* * *

Гъуърчехъанри ихтилатрик акатна чпин вахт акъудзава. Абурун арада гъуърчерихъ галаз алакъа авачир садни ава. Яб гуз, мягътеларзава ам физвай ихтилатри.

Сада лугъузва:

-Ни вуч лагъайтІани, виридалайни хаталу ничхир къабан я.

-Квелди?- суал гузва муькуьда.

-Квелди яни – эгер къапа-къап вал дуьшуьш хъайитІа, адан сухвакай къутармиш хъун намумкин я. Вун катайтІа, ам вахъ галтугда, эгер вуна са кламуз-вацІуз жув вегъейтІа, адани вегъеда.

-Я катни тавуна, я кламуз-вацІузни жув теvegъна, са къвалак-валак чуьнуьхайтІа жедачни?- суал гузва гъуърчерикай бейхабарда.

-АкІ хъайила, а къабан вични чуьнуьхдачни? Ахпа ихтилат квекай ийида?..

* * *

Важиблу совещанидиз геж жезвай министрди вичин шофердивай гъерекат авун истемиизава.

-Мадни гъерекат жедач завай,- лугъузва шоферди,- чна гъакІ-ни виридалай алудзава. Заз кичІе я гаишникрихъай.

-Къала руль зав гице,- лугъузва министрди ва абуру чкаяр де-гишарзава.

Куьчедай вири къайдаяр чІуриз гуьлле хъиз къвезвай машин акуна, гаишникри ам акъвазарзава.

-Куь документар,- лугъузва абурукай сада рулдихъ галайдаз.

Министрди вичин удостоверение къалурзава.

-Хъсан рехъ хъурай квез,- ахъайзава абур гаишникди.
Муъкуьда адавай хабар къазва:
-Вуж тир? Вуна ам тадиз ахъай хъувуна хъи?
-Чидач вуж тир!а, амма рулдохъ галайди министр тир.

* * *

ГИБДД-дин инспектордиз лотерейдай миллион манат акъ-
атна. КІвалахдин юлдайири адавай хабар къазва:

-Квез харж ийида вуна акъван пул?
-Маса къачуда жуваз са куъче, гъана къазанмишда жуваз кыл
секинлиз. Тахъайт!а, квехъ галаз пайиз гъикъван хъурай?

* * *

-**Я**да, вун самокатдал алаз къвезвайни, икъван геж вучиз хъа-
на?- хабар къазва садавай.
-Акъвазарна гаишникри, гуж-баладалди хкатна абурун хуру-
кай.
-Вуч кІанзавай? Вак тади квай жеди...
-Ваъ, яда. Тади вучтинди я?
-Бес себеб вуч тир?
-Зи кыл акъатнач: ахмакъ суалар гуз, зи жавабрихъай ни
чІугвазвай.

* * *

Яру керпичдин зурба кІвалерив агакъайла, сада муъкуьдавай
хабар къазва:
-Вуна гъикІ фикирзава: са керпичдикай ихътин кІвалер эцигиз
жедани?
-Жеда гъелбетда. Чи магъледавай Магъамад гаишник я. Ада
базардин патав гвай куъчеда куърсарнавай са яру керпичдин куъ-
мекдалди вичиз идалайни зурба кІвалер эцигнава.

Самур

Индекс годовой 63336

Индекс полугодовой 73895

